

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS
2024 metai

1

Lietuvos istorijos institutas
Vilnius 2024

Žurnalo leidybą finansavo
LIETUVOS MOKSLO TARYBA
PAGAL VALSTYBINĘ LITUANISTINIŲ TYRIMŲ IR SKLAIDOS
2016–2024 METŲ PROGRAMĄ
Projekto finansavimo sutartis Nr. S-LIP-22-32

Redakcinė kolegija / Editorial Board / Redaktion:

Egidijus ALEKSANDRAVIČIUS
Vytauto Didžiojo universitetas, Lietuva /
Vytautas Magnus University, Lithuania

Krzysztof BUCHOWSKI
Balstogės universitetas, Lenkija /
University of Białystok, Poland

Jan JURKIEWICZ
Adomo Mickevičiaus universitetas Poznanėje, Lenkija /
Adam Mickiewicz University, Poznań, Poland

Tomasz KEMPA
Mikalojaus Koperniko universitetas Torunėje, Lenkija /
Nicolaus Copernicus University in Toruń, Poland

Česlovas LAURINAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Vėjas G. LIULEVIČIUS
Tenesio universitetas Noksvilyje, JAV /
University of Tennessee, Knoxville, USA

Bernadetta MANYŚ
Adomo Mickevičiaus universitetas Poznanėje, Lenkija /
Adam Mickiewicz University, Poznań, Poland

Jolita MULEVIČIŪTĖ
Lietuvos kultūros tyrimų institutas, Lietuva /
Lithuanian Culture Research Institute, Lithuania

Mathias NIENDORF
Greifšvaldo universitetas, Vokietija /
University of Greifswald, Germany

Rimvydas PETRAUSKAS
Vilniaus universitetas, Lietuva /
Vilnius University, Lithuania

Jolita SARCEVIČIENĖ (atsakingoji sekretorė / Executive Secretary)
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Vladas SIRUTAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Gintautas SLIESORIŪNAS (pirmininkas / Editor-in-Chief)
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Darius STALIŪNAS
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Saulius SUŽIEDĖLIS
Milersvilio universitetas, JAV /
Millersville University, USA

Mindaugas ŠAPOKA (pirmininko pavaduotojas / Deputy Editor-in-Chief)
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva /
Lithuanian Institute of History, Lithuania

Joachim TAUBER
Šiaurės Rytų institutas Liuneburge, Vokietija /
Nordost Institut in Lüneburg, Germany

Theodore R. WEEKS
Pietų Iliojaus universitetas Karbondeilyje, JAV /
Southern Illinois University, Carbondale, Ill., USA

Andrzej ZAKRZEWSKI
Varšuvos universitetas, Lenkija /
University of Warsaw, Poland

Registruota duomenų bazė:
Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in:
HISTORICAL ABSTRACTS. AMERICA: HISTORY AND LIFE
EBSCO Publishing. Lituanistika

Recenzuojamas mokslo žurnalas, leidžiamas nuo 1971 m. Per metus išeina 1 tomas (2 numeriai)
Elektroninę straipsnių versiją pdf formatu galima rasti internetinėje svetainėje:
<https://www.istorija.lt/leidiniai/mokslo-zurnalai-ir-testiniai-leidiniai/lietuvos-istorijos-metrastis/672>

ISSN 0202-3342
e-ISSN 2538-6549

© Lietuvos istorijos institutas, 2024
© Straipsnių autoriai, 2024

MINDAUGAS POCIUS

Lietuvos istorijos institutas

TOTALINĖ MELIORACIJA LIETUVOJE 1966–1990 M.: POVEIKIS ŽEMĖS ŪKIO IR KAIMO SOVIETINEI MODERNIZACIJAI

ANOTACIJA. Straipsnyje nagrinėjama totalinės melioracijos įtaka žemės ūkio ir kaimo sovietinei modernizacijai, analizuojami vienkieminės apgyvendinimo sistemos sovietinės rekonstrukcijos politiniai, ekonominiai ir socialiniai aspektai, siekiama įvertinti melioracijos ekonominį efektą ir poveikį kraštovaizdžiui. LKP CK vadovybė sąjunginės plataus masto melioracijos darbų programos įgyvendinimą sugebėjo gana efektyviai panaudoti Lietuvos ekonominiams interesams, žemės ūkio sektoriaus gamybinei plėtrai ir modernizavimui. Totalinės melioracijos metu vykęs vienkieminės apgyvendinimo struktūros naikinimas paspartino kaimo vidinę ir socialinę urbanizaciją, kuri prisidėjo formuojant homogeninę sovietinę visuomenę, naikino sociokultūrinius ir materialinius-buitinius skirtumus tarp miesto ir kaimo. Per du dešimtmečius įvykdyta kardinali kaimo sovietinė rekonstrukcija (modernizacija) daugiausia buvo prievartinė, *revoliucinė*, todėl vyko skausmingai kaimo visuomenei, deformavo *evoliucinius* procesus kaime.

RAKTINIAI ŽODŽIAI: Totalinė melioracija, žemės ūkis, sovietinė modernizacija, kaimo sovietinė rekonstrukcija, vienkieminės sistemos naikinimas, vienkiemiai, kraštovaizdis, ūkinės gyvenvietės.

ABSTRACT. The paper examines the impact of total land reclamation on the Soviet modernisation of agriculture and the countryside, analyses the political, economic, and social aspects of the Soviet reconstruction of the homestead settlement system, and attempts to assess the economic effect of land reclamation and its impact on the countryside. The leadership of the Central Committee of the Lithuanian Communist Party managed to use the implementation of the all-Union large-scale land reclamation programme quite effectively for Lithuania's economic interest, industrial development, and modernisation of the agricultural sector. The destruction of the farmstead

settlement structure during total land reclamation accelerated the internal and social urbanisation of the countryside, which contributed to the formation of a homogeneous Soviet society and eliminated socio-cultural and material-lifestyle disparities between the city and the country. The radical Soviet reconstruction (modernisation) of the countryside, which continued for over two decades, was mainly coercive, *revolutionary*, and therefore painful for the rural society; it deformed the *evolutionary* processes in the countryside.

KEYWORDS: total land reclamation, agriculture, Soviet modernisation of the countryside, destruction of the farmstead system, farmsteads, landscape, agricultural settlements.

Ivadas

Žemės ūkis sovietmečiu buvo vienas svarbiausių ir didžiausią dalį užimantis ekonomikos sektorius. Dėl palankių gamtinių sąlygų jį galima buvo sėkmingai vystyti ir plėtoti, tačiau tam reikėjo jį modernizuoti. Greta tokių universalių industrinio žemės ūkio modelio elementų kaip agropromoninių kompleksų kūrimas, specializacija, elektrifikacija, mechanizacija, chemizacija, specialistų rengimas, mokslo pasiekimų diegimas, melioracija buvo reikšmingas ir universalus žemės ūkio modernizacijos faktorius. Lietuvoje nuo 1966 m. pradėta įgyvendinti sąjunginė plataus masto melioracijos darbų programa numatė dirbamų laukų, pievų, ganyklų plotų didinimą juos nusauginant ir sujungiant į vientisus žemės masyvus, sausinamuose plotuose esančių vienkienių griovimą ir jų gyventojų perkėlimą į naujai statomas ūkines gyvenvietes. Už melioracijai skirtas lėšas siekta ne tik gerokai padidinti žemės ūkio produkcijos gamybą, bet ir atlikti kaimo sovietinę socialinę, urbanistinę rekonstrukciją, kurią galime konceptualizuoti kaip kaimo *sovietinės modernizacijos* projektą.

Dabartinėje atminties kultūroje sovietmečiu vykdyta totalinė melioracija vertinama neigiamai, kaip lėmusi vienkienių ir tradicinių agrarinių kaimo visuomenės (bendruomenių) ir jos kultūros naikinimą, gamtos ir kraštovaizdžio žalojimą. Gyvenimas vienkiesiuose neretai traktuojamas kaip absoliuti nacionalinė vertybė, vienkiesiai laikomi tautinės kultūros (gyvenimo būdo) ir lietuviškos tapatybės išsaugojimo vieta. 7–9 deš. (totalinės melioracijos metu) vyko kardinali kaimo visuomenės ir kraštovaizdžio transformacija, esminis pokytis, kurie dar nėra giliau suvokti ir visiškai aiškūs. Istorinės aplinkos transformacijos, atspindėjusias tuometinę progreso sampratą ir sparčiai vykusias tais pačiais dešimtmečiais kaip Lietuvoje, dabar daugelyje Europos šalių visuomenė taip pat vertina vienareikšmiškai neigiamai¹. Ar toks kaimo transformacijų laiko sutapimas reiškia, kad Lietuvos kaimo sovietinė modernizacija galėjo būti universalių civilizacinių procesų dalis? Tai dar reikėtų ateityje aiškintis, tačiau sociologų tyrimai rodo, kad ji

¹J. Jurevičienė, *Kraštovaizdžio kultūrinė vertė: išsaugojimo principai*, Vilnius, 2013, p. 40.

buvo specifinė, prievartinė, sykiu panaši į Vakaruose vykusius savaiminius modernybės globalizacijos procesus².

Tikslas ir uždaviniai, teorinė, metodologinė prieiga. Šio tyrimo tikslas – pamėginti iširti totalinės melioracijos įtaką žemės ūkio ir kaimo sovietinei modernizacijai. Nepriklausomybės metų istoriografijoje nebuvo specialių šiam aspektui skirtų tyrimų. Panašūs tyrimai gali prisidėti siekiant suprasti, kokia apskritai buvo *sovietinė modernybė* Lietuvoje kaip sovietinės sistemos vystymosi ir ilgo veikimo rezultatas. Straipsnyje siekta atsakyti į klausimus, kaip totalinė melioracija praplėtė žemės ūkio produkcijos gamybinį potencialą ir koks buvo jos ekonominis efektas? Kokių tikslų siekė ir kokių rezultatų pasiekė Lietuvos komunistų partijos Centro komiteto (toliau – LKP CK) vadovybė įgyvendindama plataus masto melioracijos darbų programą? Taip pat stengiasi iširti, kaip ir kodėl vyko vienkieminės apgyvendinimo sistemos naikinimas ir jų gyventojų perkėlimas į ūkines gyvenvietes, kaip tai veikė kaimo socialinę ir vidinę urbanizaciją, kokie buvo kardinalios kaimo sovietinės rekonstrukcijos padariniai. Taip pat siekta pabandyti nustatyti ir įvertinti totalinės melioracijos poveikį kraštovaizdžiui.

Sovietinio žemės ūkio ir visuomenės raidos tyrimuose modernizacijos teorijas sėkmingai taiko sociologai. Pirmiausia reikia paminėti Vyliaus Leonavičiaus, Apolonijaus Žilio, Giedrės Baltrušaitytės ir Eglės Ozolinčiūtės tyrimus³. Autoriai teigia, kad tiriant vėlyvojo sovietmečio Lietuvos visuomenės raidą, taikant *susipynusios* modernybės ir jos padarinių – *hibridų* – koncepcijas, kurias savo darbuose išvystė sociologai teoretikai Goranas Therbornas ir Gerardas Delanty⁴, galima išskirti tiek bendresnius moderniosios visuomenės, tiek specifinius arba hibridinius, tik sovietinei modernizacijai būdingus žemės ūkio plėtros padarinių bruožus⁵. Teigiama, kad Lietuvos kolūkinis žemės ūkis tapo universalaus moderniojo žemės ūkio modelio, įgyvendinto pagal sovietinį kolonijinį modelį, hibridu, pirmiausia skirtu tenkinti centralizuotos sovietinės sistemos poreikius⁶. Tokia teorinė prieiga perspektyvi ir duodanti galimybę tirti sovietinės modernizacijos ypatumus, aiškintis ir

² V. Leonavičius, S. Keturakis, Sovietinė globalioji modernybė ir globalumo-lokalumo suvokimas sovietinėje Lietuvoje, *Sociologija. Mintis ir veiksmas*, 2002, nr. 2, p. 48.

³ V. Leonavičius, A. Žilys, G. Baltrušaitytė, *Hibridinė sovietinio laikotarpio Lietuvos visuomenės modernizacija*, Kaunas, 2021; V. Leonavičius, E. Ozolinčiūtė, Sovietinio žemės ūkio transformacija, *Sociologija. Mintis ir veiksmas*, 2019, vol. 1 (44), p. 94–95; V. Leonavičius, E. Ozolinčiūtė, Socialinės kaimo bendruomenės formavimosi prielaidos sovietinio laikotarpio Lietuvoje, *Filosofija. Sociologija*, t. 19, 2008, nr. 2, p. 19–30.

⁴ G. Therborn, Entangled Modernities, *European Journal of Social Theory*, vol. 6, 2003, issue 3, p. 293–305; prieiga internetu: <https://doi.org/10.1177/13684310030063002>, [žr. 2023 07 15]; G. Delanty, Modernity and the escape from Eurocentrism, *Handbook of Contemporary European Social Theory*, ed. G. Delanty, New York, 2006.

⁵ V. Leonavičius, E. Ozolinčiūtė, min. veik., p. 124.

⁶ V. Leonavičius, A. Žilys, G. Baltrušaitytė, min. veik., p. 242.

nustatyti tokius sovietinio projekto specifinius kaimo rekonstrukcijos elementus, kurių nerasime Vakarų šalių modernizacijoje. Šiame darbe laikysimės požiūrio (koncepcijos), kuris Lietuvos kaimo sovietinę rekonstrukciją mato glaudžiamame sovietizacijos ir universalios modernizacijos procesų persipynime, vartosime *sovietinės modernizacijos* sąvoką, kuri geriausiai išreiškia dualistinę reiškinio prigimtį. Taip pat kaip sinonimą vartosime kaimo *sovietinės rekonstrukcijos* terminą, kuris reiškia esminį kaimo pertvarkymą, perorganizavimą pagal naujus principus, įrengimą iš naujo. Tyrimas darytas iš dalies remiantis tarpdisciplinine prieiga (analizėje panaudoti sociologų, kultūros istorikų, archeologų ir geografo tyrimai), taikytas analitinis aprašomasis, šaltinių analizės ir statistinės analizės metodai.

Istoriografija ir šaltiniai. Sovietinėje istoriografijoje dažniausiai atkartojamos komunistų valdžios ideologinės propagandinės tezės apie „šviesaus naujojo socialistinio kaimo kūrimą“, nutylint kaimo pertvarkymo politinius motyvus, prieš vienkiamų gyventojus naudotą psichologinę prievartą, tačiau juose esančią empirinę medžiagą galima kritiškai panaudoti naujai interpretuojant kaimo sovietinę rekonstrukciją. Sovietiniu laikotarpiu buvo išleista keletas specialių leidinių, kuriuose pateikta nemažai statistinės medžiagos apie vienkiamų perkėlimą į gyvenvietes ir individualių bei kooperatinių gyvenamųjų namų statybą⁷. Patys melioratoriai parengė dvi knygas, kuriose detalios aprašomi sausinio darbai, pateikiamos statistinės lentelės, susijusios su melioracijos ekonominio efektyvumo rodikliais, tačiau kritinės interpretacijos šiuose darbuose trūksta⁸. Apie vienkiamų gyventojų perkėlimą ir naujų gyvenviečių kūrimą rašė Vytautas Rupas ir Stasys Vaitiekūnas teigė, kad vienkiamų nukėlimas davė didelį socialinį ir ekonominį efektą⁹. Apie tai, kaip formavosi kaimo ūkinės gyvenvietės, monografiją paskelbė Izidorius Butkevičius, kurio nuomone, „atgyvenusios“ vienkiamų sistemos likvidavimas ir naujų ūkinių gyvenviečių kūrimas turėjo atitikti „naujojo Tarybų Lietuvos kaimo gyventojų gyvenimo būdo socialinius ekonominius, buitinius, kultūrinius ir estetinius reikalavimus“¹⁰.

Nepriklausomybės metų istoriografijoje totalinės melioracijos metu vykęs vienkiamų naikinimas ir jų gyventojų perkėlimas į ūkines gyvenvietes dažnai traktuojamas kaip galutinis kaimo sovietizavimo etapas. Arūno Streikaus nuomone, melioracijos politiniai motyvai buvo akivaizdūs – „be masinio gyventojų išvietinimo buvo sunku tikėtis greitos jų konversijos į tikrus tarybinius žmones“, dirbtinė kaimo urbanizacija „nuplovė paskuti-

⁷ *Vienkiamų perkėlimas į gyvenvietes ir individualių bei kooperatinių gyvenamųjų namų statyba Lietuvos TSR 1966–1970 m.*, Vilnius, 1971; *Vienkiamų perkėlimas į gyvenvietes ir individualių bei kooperatinių gyvenamųjų namų statyba Lietuvos TSR 1971–1975 m.*, Vilnius, 1976.

⁸ *Melioracija Lietuvoje*, kn. 1, Vilnius, 1970; *Melioracija Lietuvoje*, kn. 2, Vilnius, 1994.

⁹ V. Rupas, S. Vaitiekūnas, *Lietuvos kaimo gyventojai ir gyvenvietės*, Vilnius, 1980, p. 153.

¹⁰ I. Butkevičius, *Lietuvos socialistinio kaimo gyvenviečių formavimasis*, Vilnius, 1980, p. 11.

nes dar nesusovietintos visuomenės salas¹¹. Lietuvos istorijos sintezėje Vytautas Tininis vienkiemį naikinimą vaizdžiai vadina „antrąja kolektyvizacija“, taip norint pasakyti, kad gyventojų perkėlimas į ūkines gyvenvietes juos tarsis kolektyvizavo iš naujo – dabar buvo ne tik dirbama, bet ir gyvenama kolektyviai¹². Vytauto Merkio vertinimu, melioracija buvo mirtinas smūgis visuomenės agrarinei kultūrai, gyvenimo būdai, ją išstūmė industrinė kultūra, ir kai tai Europoje „vyko be prievartos, savaiminės evoliucijos keliu, nebuvo taip skausminga kaip Lietuvos kaime“¹³.

Violetos Davoliūtės tyrime¹⁴ pateikiama sovietinės Lietuvos visuomenės virsmo iš agrarinės į urbanistinę analizė, atskleidžiama, kaip trauminiai įvykiai paveikė visuomenės ir kultūros raidą. Autorės išvalga, staigus persikėlimas iš kaimo į miestus ar ūkines gyvenvietes, dažnai prievartinis žmonių išvietinimas (vienkiemį naikinimas), dislokacijos sukėlė trauminę reakciją, nostalgiją kaimui. V. Davoliūtė Lietuvoje vykusias vidines gyventojų dislokacijas, tarp jų ir prievartinį išsikėlimą iš vienkiemį prilygina vidinės tremties patirčiai. Melioracijos metais vykusios sovietinės modernizacijos sukeltą kaimo dvasinę krizę geriausiai savo kūryboje išreiškė Romualdas Granauskas¹⁵. Vitalija Stravinskienė, tyrusi migracijos procesus, nustatė, kad Rytų ir Pietryčių Lietuvoje dėl geografinių sąlygų vienkiemį sistema naikinta lėčiau¹⁶. Ji nagrinėjo, kaip Vilniaus krašte vykdytas vienkiemį naikinimas veikė demografinę padėtį¹⁷. Tyrime daroma išvada, kad 8 deš. valdžiai pradėjus intensyviai naikinti vienkiemį sistemą, buvę jų gyventojai kėlėsi į didesnes kolūkines gyvenvietes, rajonų centrus arba į Vilnių. Tokios politikos rezultatas buvo gyvenviečių tinklo retėjimas ir mažų kaimiškų vietovių depopuliacija¹⁸. Apie totalinę melioraciją šiek tiek rašė žemės ūkio specialistai Alvydas Baležentis, Pranas Sasnauskas ir Kazys Starkevičius¹⁹. Autorių nuomone, vienkiemius buvo galima nukelti „daug protinčiau, subtiliau, išsaugojant krašto žaliąjį drabužį, vertingus želdinius ir tūkstančius gražių

¹¹ A. Streikus, Sovietinis kaimas ir erdvės užvaldymas, *Pasakojimas tęsiasi: modernizacijos traukinyje*, sud. G. Jankevičiūtė, N. Šepetytė, Vilnius, 2018, p. 112.

¹² A. Anušauskas, J. Banionis, Č. Bauža ir kt., *Lietuva 1940–1990: okupuotos Lietuvos istorija*, Vilnius, 2007, p. 506.

¹³ V. Merkys, *Atminties prošvaistės*, Vilnius, 2009, p. 387.

¹⁴ V. Davoliūtė, *The Making and Breaking of Soviet Lithuania: Memory and Modernity in the Wake of War*, London, 2014.

¹⁵ R. Granauskas, *Gyvenimas po klevu*, Vilnius, 2009.

¹⁶ V. Stravinskienė, *Migracija. Rytų ir Pietryčių Lietuva 1944–1989 metais*, Vilnius, 2020, p. 127.

¹⁷ Ta pati, Kaimų tuštėjimas Rytų ir Pietryčių Lietuvoje XX a. septintajame–aštuntajame dešimtmetyje: tarp provincijos gyvenvietės, miesto ir Vilniaus, *Lietuvos istorijos metraštis*, 2015/1, 2016, p. 97–114.

¹⁸ Ten pat, p. 110.

¹⁹ A. Baležentis, P. Sasnauskas, K. Starkevičius, *Kolūkmetis okupuotos Lietuvos kaime*, sud. A. Baležentis, Vilnius, 2019, p. 233–246.

sodybų²⁰. Apie vienkiemių naikinimą ir ūkinių gyvenviečių kūrimą atskirą darbą parašė Jonas Vėlyvis²¹. Nors jo knygoje dažnai trūksta nuorodų į šaltinius, apibendrinančių išvadų, tačiau darbas gali būti naudingas tolesniems kaimo sovietinės modernizacijos tyrimams.

Lietuvos kraštovaizdžio kaitai pažinti svarbių tyrimų paskelbė geografs, kraštotvarkininkai²² bei archeologai²³. Jų tyrimai pasitelkti apmąstant ir formuluojant tezes apie melioracijos poveikį kraštovaizdžiui.

Rašant straipsnį panaudota Lietuvos ypatingojo archyvo LKP dokumentų skyriuje saugoma dokumentinė medžiaga (fondas Nr. 133 – ypatingasis sektorius, slaptoji dalis ir kiti fondai), kurią sudaro LKP CK ir SSRS CK ir SSRS Ministrų Tarybą (toliau – MT) siųsti ir iš ten gauti dokumentai, A. Sniečkaus, LKP(b) CK, LSSR MT, LKP(b) CK žemės ūkio skyriaus ir kiti dokumentai. Taip pat panaudoti autoriaus sudarytuose šaltinių rinkiniuose paskelbti dokumentai²⁴. Melioracijos ekonominio efektyvumo įvertinimui pasitelktas LSSR Centrinės statistikos valdybos parengtas statistinių duomenų rinkinys²⁵, kurio duomenys gal kai kur selektyvūs ir nėra tikslūs, bet iš esmės naudotini, taip pat kiti žemės ūkio specialistų ir melioratorių tyrimai²⁶.

Darbo chronologines ribas apsprendė keli reikšmingi įvykiai. 1966 m. Lietuvoje buvo pradėta įgyvendinti plataus masto melioracijos darbų programa, todėl šie metai žymėjo kiekybiškai ir kokybiškai naują melioracijos etapą. Totalinės melioracijos pabaiga galima laikyti 1990 m., kai buvo atkurta valstybės nepriklausomybė.

²⁰ Ten pat, p. 235.

²¹ J. Vėlyvis, *Vienkiemiai Lietuvoje 1945–1989 metais*, Vilnius, 2000.

²² P. Kavaliauskas, E. Vaitkevičius, *Mažųjų upelių likimas*, Vilnius, 1990; P. Kavaliauskas, D. Veteikis, R. Šimanauskienė, *Lietuvos Respublikos kraštovaizdžio erdvinės struktūros įvairovės ir jos tipų identifikavimo studija*, d. I: *Kraštovaizdžio supratimo ir jo erdvinės struktūros pažinimo nuostatos*, Vilnius, 2013; J. Būčas, *Lietuvos kaimo kraštovaizdžio raida ir istorinės vertybės*, Vilnius, 1988; F. Kavoliutė, R. Skorupskas, Akmenynai – sunykęs lietuviško kraštovaizdžio elementas, *Geologijos akiračiai*, Vilnius, nr. 1, 2016, p. 17–25; F. Kavoliutė, Ideologijos atšvaitai Lietuvos kraštovaizdyje sovietmečiu, *Liaudies kultūra*, nr. 6, 2009, p. 26–32; ta pati, *Žemė prašo nepamiršti vardų. Mūsų mirusių kaimų knyga*, Vilnius, 2019; P. Aleknavičius, Veiksniai, darantys įtaką kultūrinio agrarinio kraštovaizdžio pokyčiams Lietuvoje, *Geologija. Geografija*, t. 3, 2017, nr. 1, p. 11–24; P. Aleknavičius, Žemėtvarkos darbai 1944–1990 metais, *Žemėtvarka Lietuvoje*, Vilnius, 2004, p. 74–114; J. Jurevičienė, *Kraštovaizdžio kultūrinė vertė: išsaugojimo principai*, Vilnius, 2013; ta pati, Kaimo kultūrinio kraštovaizdžio vertė, *Urbanistika ir architektūra*, 2010, nr. 34(3), p. 113–119.

²³ V. Urbanavičius, Senųjų tikėjimų relikvai Lietuvoje XV–XVI amžiais (4. Pagoniškos šventvietės XVI–XVII amžiais), *LTSR MA darbai*, A serija, 1977, t. 3 (60), p. 80–87; V. Vaitkevičius, Akmenys su plokščiadugniais dubenimis Lietuvoje ir Latvijoje, *Lietuvos archeologija*, 1999, t. 18, p. 227–242; tas pats, Akmenys su smailiadugniais dubenimis, ten pat, 2005, t. 28, p. 191–207.

²⁴ *Lietuvos sovietizavimas 1944–1947 m.: VKP(b) CK dokumentai: dokumentų rinkinys*, sud. M. Pocius, Vilnius, 2015; *Lietuvos sovietizavimas 1947–1953 m.: VKP(b) CK dokumentai: dokumentų rinkinys*, sud. M. Pocius, Vilnius, 2018.

²⁵ *Lietuvos liaudies ūkis per 40 metų*, Vilnius, 1980.

²⁶ *Melioracija Lietuvoje*, kn. 2, 1994.

Plataus masto melioracijos darbai ir jų ekonominis efektas

Nikitos Chruščiovo valdymo metais (SSRS MT pirmininku buvo 1958–1964 m.) žemės ūkiui buvo keliami nereali tikslai, jis po truputį buvo perorientuojamas į daugiausia organizacinius sprendimus, visokius „mokslinius“ eksperimentus bei kampanijas. Nukentėjo kolūkiečių asmeniniai sodybiniai ūkiai, nes buvo mažinamas leistinas auginamų gyvulių skaičius, sodybinio sklypo plotas. Visa tai negalėjo nepaveikti žemės ūkio būklės, tad 7 deš. pirmoje pusėje SSRS žemės ūkio sektoriuje gyventojų nepatenkinamo aprūpinimo maistu krizė dar labiau pagilėjo²⁷. SSKP CK vadovybė, pašalinusi iš šalies vadovo posto N. Chruščiovą, ėmėsi taisyti klaidas žemės ūkyje ir ieškoti išeičių. Viena iš galimų priemonių krizei sumažinti buvo melioracijos (laukų sausinimo ir drėkinimo) galimybė.

SSKP CK 1965 m. kovo 24–26 d. plenumas priėmė nutarimą „Dėl neatidėliotinių priemonių tolimesniam žemės ūkio vystymui SSRS“, kuriame numatė kompleksinės mechanizacijos, elektrifikacijos, chemizacijos ir žemės melioracijos priemonėmis intensyvuoti žemės ūkį. Plenumas bandė numatyti efektyvios agrarinės politikos, spartaus žemės ūkio modernizavimo gaires tolimai perspektyvai. SSKP CK 1966 m. gegužės 27–29 d. plenumo buvo apsvaistyta ir SSKP CK bei SSRS MT 1966 m. birželio 16 d. nutarimu „Dėl plataus žemių melioravimo vystymo, didelio ir tvaraus grūdų bei kitų žemės ūkio kultūrų derlių gavimo“ patvirtinta plataus masto melioracijos darbų programa. Šis nutarimas įpareigojo sąjunginių respublikų komunistų partijų CK ir MT, SSRS žemės ūkio ministeriją, SSRS melioracijos ir vandens ūkio ministeriją, kolūkius ir valstybinius ūkius „pradėti visaliaudinę kovą už žemdirbystės kultūros kėlimą ir žemių derlingumo didinimą, už plačios melioracijos programos įgyvendinimą, vertinant tai kaip svarbiausią valstybinį uždavinį“. Mobilizacinės programos (kampanijos), kaip buvo įprasta planinėje ekonomikoje, įgyvendinimo terminas apėmė 1966–1975 m.

LKP CK vadovybė šioje programoje pamatė respublikai atsiveriančias naujas žemės ūkio vystymo galimybes. Lietuvoje vyravo šlapios žemės, todėl jų bei pelkių įsisavinimas galėjo dideliu mastu praplėsti ariamų laukų, ganyklų, pievų plotą ir gerokai padidinti žemės ūkio produkcijos gamybą. Be to, panaudodamas melioracijos programai skiriamas lėšas iš sąjunginio biudžeto, A. Sniečkus ketino įgyvendinti seniai puoselėtą sumanymą (plačiau kitame skyriuje) rekonstruoti Lietuvos kaimą iš vienkieminės ir ūkinių gyvenviečių sistemą, kuri leistų didinti žemės ūkio pramonės plėtrą (industrializuotų agrarinį sektorių), pakeistų kaimo socialinę struktūrą. Kitaip sakant, ši programa suteikė LKP CK vadovybei galimybę paspartinti žemės ūkio ir kaimo sovietinę modernizaciją, sovietizacijos procesus kaime.

²⁷ Л. Н. Мазур, *Российская деревня в условиях урбанизации: региональное измерение (вторая половина XIX—XX в.)*, Екатеринбург, 2012, с. 173.

Totalinė melioracija ir valstybiniai kapitaliniai įdėjimai. Lietuvos klimatas nuo senų senovės pasižymėjo lietingumu ir drėgmės pertekliumi. Kritulių kiekis apie 1,5 karto viršija išgaravusio vandens kiekį. Palankios žemės ūkiui sąlygos Lietuvoje galėjo būti sukurtos sausinant žemes, o šiam tikslui pasiekti reikėjo pasitelkti melioraciją. Melioracija (lot. *melioratio* – pagerinimas) – tai organizacinių, ekonominių ir techninių priemonių visuma hidrologinėms, dirvožemio ir agroklimato sąlygoms gerinti, siekiant padidinti žemės ir vandens išteklių naudojimo efektyvumą, siekiant gauti didelį ir pastovų augalų derlių. Melioracija skirstoma į keletą rūšių, tačiau sovietinėje Lietuvoje daugiausia buvo vykdoma hidrotechninė melioracija (žemių sausinimas, upių nuotėkio reguliavimas, tvenkinių įrengimas, hidrotechninių įrenginių statymas) ir kultūrtechninė melioracija. Pastarąją sudarė miškelių, krūmų, akmenų šalinimas, laukų stambinimas ir kita. Šiuos darbus atliekant naudota daug ir įvairios galingos technikos²⁸.

Melioracijos darbai Lietuvoje pradėti dar baudžiavos laikais. Lietuvos Respublikoje (1918–1940) atvirais grioviais iš viso nusašinta 457 tūkst. ha. Dėl to padidėjo ariamosios žemės ir pasėlių plotai, o pūdymų sumažėjo²⁹. Nedidelio masto melioracijos darbai vyko pirmosios sovietinės okupacijos, Antrojo pasaulinio karo ir pirmaisiais pokario metais. Nuo 1951 iki 1965 m. žemių sausinimo darbai kasmet intensyvėjo, tačiau neįgavo didelių užmojų dėl lėšų, specialistų ir technikos stygiaus³⁰. 1966 m. Lietuvoje buvo 3053 tūkst. ha šlapių žemių arba 47 proc. visos teritorijos, iš jų 2293 ha, LSSR Vyriausybės manymu, reikėjo melioruoti³¹.

SSKP CK 1966 m. paskelbus plataus masto melioracijos darbų programą ir jos įgyvendinimui skyrus milžiniškas lėšas iš sąjunginio biudžeto, prasidėjo kiekybiškai ir kokybiškai naujas Lietuvos melioracijos etapas. Melioravimo darbus organizavo 1965 m. įsteigta LSSR Melioracijos ir vandens ūkio ministerija, kuriai vadovavo (1965–1984) Jonas Velička. Darbams atlikti iš sąjunginių resursų skirta per 5 tūkst. įvairios technikos (traktoriai, ekskavatoriai, buldozeriai, greideriai ir kt.), kuri ženkliai prisidėjo prie žemės ūkio mechanizacijos³². Plačių totalinės melioracijos užmojų negalima buvo įgyvendinti be galingų statybinių organizacijų, todėl 1966–1974 m. melioracijos darbus vykdė Melioracijos statybos valdybos (MSV). 1975 m. kiekviename rajone buvo įkurtos Melioracijos statybos ir montavimo valdybos (MSMV). 1984 m. jose dirbo apie 29 tūkst. darbuotojų, melioravimo darbus vykdė iš viso apie 40 tūkst. žmonių. Tai sudarė nemažą dalį agropra-

²⁸ Z. Galminas, V. Kudakas, *Melioracija ir aplinkosauga*, Vilnius, 1999, p. 12.

²⁹ G. Vaskela, *Žemės reforma Lietuvoje 1919–1940 m.: analizuojant Rytų ir Vidurio Europos agrarinės raidos XX a. III–IV dešimtmečiais tendencijas*, Vilnius, 1998, p. 258–260.

³⁰ *Melioracija Lietuvoje*, kn. 1, p. 45.

³¹ LKP CK sekretoriaus R. Songailos 1966 m. gruodžio 22 d. pažyma, Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. 1771, ap. 234, b. 22, l. 2.

³² *Melioracija Lietuvoje*, kn. 1, p. 44–49.

moninio komplekso darbo vietų. Tokiu būdu kaime sukurta naujų darbo vietų ir mažinta kaimo gyventojų migracija į miestus. MSMV 1970–1990 m. nutiesė apie 16 tūkst. km įvairios paskirties ūkinių ir susisiekimo kelių³³. Tai didino gyventojų mobilumą, gerino darbo ir susisiekimo sąlygas provincijoje. Melioracija stimuliuo pramonės objektų statybą (industrializaciją), nes buvę gamybiniai pajėgumai negalėjo patenkinti išaugusių melioracijos darbų mastų. Buvo įkurtos gelžbetonio konstrukcijų ir mechaninės gamyklos, technikos remonto įmonės.

1970 m. nusausinga apie 1 mln. ha žemės. A. Sniečkus, minėdamas šį įvykį iškilmingame minėjime, didžiavosi: „120–130 tūkstančių hektarų nusausingų žemių per metus – toks melioracinių darbų mastas mūsų respublikoje. Tokio užmojo nežino nė vienas, net labiausiai išvystytos žemdirbystės kraštas“³⁴. Melioracija daugelyje Europos šalių jau buvo seniai pasibaigusi, bet, norėdamas pasigirti, pirmasis sekretorius tai nutylėjo. Žinoma, gerų rezultatų nebuvo galima pasiekti be milžiniškų lėšų, skiriamų iš sąjunginio biudžeto. Agropromoniniame komplekse nuo 1966 iki 1986 m. valstybiniai kapitaliniai įdėjimai melioracijos darbams nuolat augo. 1981–1985 m. jie pasiekė 1141 mln. rb. ir sudarė apie 75 proc. visų žemės ūkiui skirtų lėšų³⁵. Nuo 1986 m. matomas staigus kritimas (1 lentelė), susijęs su tuo, kad didžioji dalis darbų jau buvo padaryta.

1 lentelė. Valstybiniai kapitaliniai įdėjimai melioracinei statybai (mln. rb.)

Lėšų paskirtis	1966–1970	1971–1975	1976–1980	1981–1985	1986	1987	1988	1989	1990	Iš viso
Valstybiniai kapitaliniai įdėjimai melioracinei statybai, iš jų:	615	993	1125	1141	174	177	176	16	90	4 657
kompensacijoms už nukeliamus vienkiamius išmokėti	50	100	183	90	10	17	7	7	7	471

Sudaryta remiantis: *Vienkiemų perkėlimas į gyvenvietes ir individualių bei kooperatinių gyvenamųjų namų statyba Lietuvos TSR 1966–1970 m.*, Vilnius, 1971; *Melioracija Lietuvoje*, kn. 1, p. 51; *Melioracija Lietuvoje*, kn. 2, p. 89.

³³ *Melioracija Lietuvoje*, kn. 2, p. 23.

³⁴ *Советская Литва*, 1970 10 08.

³⁵ LSSR MT pirmininko V. Sakalausko 1987 m. rugpjūčio raštas SSRS MT ir SSRS valstybinio plano komiteto vadovui, Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCVA), f. R-755, ap. 2, b. 10684, l. 51.

1978 m. jau buvo nusausinta apie 2 mln. ha žemės ir iš esmės baigtas pirmasis melioracijos darbų etapas³⁶. LKP CK vadovybei tai buvo reikšmingas įvykis ir galimybė pasigirti Maskvai respublikos pasiekimais. Į ta proga Raseinių rajono kolūkyje surengtas iškilmes buvo pakviestas SSRS melioracijos ir vandens ūkio ministro pavaduotojas Vladimiras Mochovikovas, apie nuveiktus darbus kalbėjo melioracijos ir vandens ūkio ministras J. Velička, Žemės ūkio ministras Medardas Grigaliūnas ir LKP CK pirmasis sekretorius Petras Griškevičius. Intensyviausi melioracijos darbai vyko 1971–1975 m. (2 lentelė). 1986 m. jau buvo nusausinta 2 542,4 tūkst. ha žemių, iš jų uždaru drenažu – 2392 tūkst. ha, be to, 37,2 tūkst. ha buvo įrengtos drėkinimo sistemos³⁷.

2 lentelė. Nusausinta žemių ir rekonstruota sausinimo sistemų 1966–1990 m. (ha)

Metai	Iš viso	Iš jų drenažu	Rekonstruota sausinimo sistemų
1966–1970	626 920	604 047	66 109
1971–1975	708 094	693 198	43 095
1976–1980	536 968	524 944	37 202
1981–1985	464 545	448 020	162 564
1986–1990	388 842	375 980	194 089
Iš viso	2 725 369	2 646 189	503 059

Sudaryta remiantis: *Melioracija Lietuvoje*, kn. 2, p. 86.

1992 m. pradžioje žemės ūkio įmonės ir kaimo gyventojai valdė bendrą 4559,3 tūkst. ha (69,8 proc. visos teritorijos) žemės plotą, iš kurio buvo nusausinta 2673,3 tūkst. ha žemių, arba 79,2 proc. viso tikslingo nusausinti žemės ploto (3373 tūkst. ha), iš jų drenažu – 2552 tūkst. ha. Didžioji dalis žemių nusausinta per totalinę melioraciją 1966–1990 m. Pagal nusausintos žemės rodiklius Lietuva pasivijo panašiose gamtinėse sąlygose esančias Vakarų Europos šalis, kuriose melioracijos darbai užbaigti dar XIX a. – XX a. pirmoje pusėje. Lietuva pateko tarp daugiausia melioruotų žemių turinčių valstybių.

Ekonominis efektas. Norint įvertinti totalinės melioracijos poveikį žemės ūkio sričiai, būtina atsakyti į klausimą, koks buvo jos ekonominis efektyvumas. Lietuvos melioracijos instituto, MA Ekonomikos instituto, Agrarinės ekonomikos instituto atliktų kapitalinių įdėjimų efektyvumo tyrimų pagal žemės ūkio gamybą rezultatai rodo, kad kapitaliniai įdėjimai žemėms melioruoti atsipirkdavo vidutiniškai per 7 metus. Pagal normatyvus kapitalinių įdėjimų panaudojimas buvo tikslingas, jeigu jie atsipirkdavo mažiau kaip per

³⁶ *Lietuvos TSR liaudies...*, p. 101.

³⁷ *Melioracija Lietuvoje*, kn. 2, p. 78.

12 metų³⁸. Melioracijos statybos objektai kaip kapitalas atiteko nepriklausomai Lietuvai, vėliau dalis jų atiteko žemės sklypų savininkams. Melioracijos įrenginių balansinė vertė 1991 m. pradžioje buvo 3,7 milijardo rb. Melioruotos žemės dabartinėje Lietuvoje yra labai svarbi intensyvios žemės ūkio gamybos ir infrastruktūros dalis, nes apie 90 proc. visos žemės ūkio produkcijos išauginama sovietiniais metais nusausintose žemėse. Daugiau kaip 85 proc. javų, visi linai, beveik visi šakniavaisiai auginami sovietmečiu melioruotoje žemėje³⁹. Tai ekonominiu požiūriu neabejotinai reikšmingas ir ilgalaikis teigiamas sovietinės totalinės melioracijos rezultatas.

Melioracijos ūkinis efektyvumas pirmiausia pasireiškė žemių sausinimo poveikiu grūdinių kultūrų derlingumui. Lietuvos SSR Centrinės statistikos valdybos ir nepriklausomybės metais žemės ūkio specialistų atliktų tyrimų duomenimis, kurie šiek tiek skiriasi, bet iš esmės vieni kitiems neprieštarauja, melioruotose žemėse 1966–1990 m. buvo išauginama vidutiniškai 29 proc. didesnis derlius nei nesausintose žemėse⁴⁰. Javų pasėlių ploto rodikliai rodo, kad 1966–1990 m. gerokai išsiplėtė javų pasėliai nusausintose žemėse, todėl padidėjo šių kultūrų gamybos produkcija. 1966–1970 m. javų pasėlių plotas nusausintose žemėse sudarė 36 proc. bendro ploto, o 1989 m. jis siekė 82 proc.⁴¹ Bendras žemės derlingumas nuolat augo: 1966–1970 m. (vidutiniškai per metus) grūdinių kultūrų derlingumas buvo 20,3 cnt/ha, 1971–1975 – 22,9 cnt/ha, 1976–1979 – 25,1 cnt/ha. 1990 m. javų derlius nusausintose žemėse vidutiniškai buvo 23 proc. didesnis už derlių nesausintose žemėse. 6 deš. pirmoje pusėje (prieš plataus masto melioraciją) javų derlius vidutiniškai siekė 10,8 cnt/ha, 1990 m. – 34,0 cnt/ha, taigi derlingumas padidėjo daugiau kaip 3 kartus⁴². Žinoma, prie to prisidėjo ir gerokai išaugęs mineralinių trąšų naudojimas. Panaši tendencija matoma ir bendro javų derliaus rodikliuose. Nuo 1966 iki 1990 m. bendras javų derlius padidėjo dvigubai. Lyginamasis svoris nuo bendro javų derliaus nusausintose žemėse taip pat padidėjo dvigubai nuo 45,6 tūkst. cnt iki 86 tūkst. cnt⁴³. Pagal minėtus rodiklius Lietuva pasiekė daugelio Vakarų Europos šalių lygį.

1960–1979 m. buvo nusausinta 640 tūkst. ha pievų ir ganyklų, todėl labai pagerėjo gyvulių ganymo ir pašarų ruošimo bazė⁴⁴. Tai įgalino plėsti gyvulininkystę, didinti galvijų fermų skaičių. Pagal pieno ir mėsos produkcijos gamybos vienam gyventojui rodiklius

³⁸ Ten pat, p. 90.

³⁹ <https://zum.lrv.lt/lt/naujienos/melioracijos-grioviai-lietuvoje-tesiasi-62-8-tukst-kilometru-drenazas-1-mln-588-tukst>, [žr. 2023 06 12].

⁴⁰ *Melioracija Lietuvoje*, kn. 2, p. 87.

⁴¹ Ten pat, p. 87.

⁴² *Lietuvos TSR liaudies...*, p. 79, 102; *Melioracija Lietuvoje*, kn. 2, p. 87, 88, 126.

⁴³ *Melioracija Lietuvoje*, kn. 2, p. 87.

⁴⁴ *Lietuvos TSR liaudies...*, p. 101.

Lietuva pradėjo pirmauti visoje Sovietų Sąjungoje. SSKP CK sekretorius Michailas Gorbačiovas iškilmingame LKP CK ir LSSR AT posėdyje Vilniuje 1980 m. kalbėjo:

Lietuva šiandien užima svarbią vietą žemės ūkio produkcijos gamyboje. <...> dabar vidutinis grūdų derlius pasiekė 25 centnerius. <...> kyla gyvulininkystės produktyvumas. Čia Lietuva užima vieną iš pirmaujančių vietų šalyje. Per pastaruosius penkmečius mėsos gamyba padidėjo 2 kartus, pieno – daugiau kaip 1,5 karto⁴⁵.

1961–1965 m. (prieš plataus masto melioraciją) mėsos būdavo pagaminama (vidutiniškai per metus) 232 tūkst. t, pieno – 1820 tūkst. t. Praėjus dešimčiai metų nuo totalinės melioracijos pradžios, mėsos ir pieno produkcijos gamyba išaugo beveik dvigubai. 1976–1979 m. mėsos pagaminta (vidutiniškai per metus) 461 tūkst. t, pieno – 2772 tūkst. t⁴⁶. Palyginus su 1960 m., mėsos gamyba 1990 m. padidėjo 2,5 karto, pieno gamyba – 1,8 karto. Ši žemės ūkio produkcijos padidėjimą daugiausia nulėmė melioracijos darbai, nors, žinoma, tam įtakos turėjo ir kiti žemės ūkio modernizacijos faktoriai – darbų mechanizavimas, chemizacija, sėjomainos ir kita. Apibendrinant galima teigti, kad nors SSRS vyriausybė komandiniais mobilizaciniais metodais reguliavo žemės ūkio vystymo sritis, jos skiriamos lėšos melioracijos darbams Lietuvoje naudotos gana racionaliai ir davė žymų ekonominį efektą.

Vienkieminės apgyvendinimo sistemos naikinimas

Totalinė melioracija viešojoje nuomonėje ir literatūroje⁴⁷ automatiškai siejama su vienkiemiu naikinimu, tačiau ar ši koreliacija iš esmės teisinga? Kokia buvo vienkiemio griovimo sumanymo kilmė ir tikslai? Kaip vyko vienkieminės apgyvendinimo sistemos naikinimas? Šiame skyriuje pabandysime rasti atsakymus šiuos klausimus.

XIX a. antroje pusėje – XX a. pradžioje Lietuvoje buvo įkurta apie 100 tūkst. vienkiemių. Lietuvos Respublikos žemės reformos (1919–1940) metu Valakų reformos laikais įkurti gatviniai režiniai kaimai (keli tūkstančiai) buvo išskirstyti į apie 200 tūkst. sodybų ir susiformavo vienkieminė kaimo apgyvendinimo struktūra, kurios pagrindą sudarė valstiečių privati žemė ir pastatai⁴⁸. Sukurta vienkieminė apgyvendinimo ir ūkinė sistema ekonominiu požiūriu tuomet buvo pažangus, pasiteisinęs ekonomikai (žemės

⁴⁵ Draugo M. Gorbačiovo kalba. Lietuvos komunistų partijos Centro Komiteto ir Lietuvos TSR Aukščiausios Tarybos iškilmingas posėdis, *Valstiečių laikraštis*, 1980 m. rugsėjo 25 d., nr. 84.

⁴⁶ *Lietuvos TSR liaudies...*, p. 78.

⁴⁷ *Ramygala*, Vilnius, 2016, p. 552; *Pumpėnai*, sud. V. Čeponis, St. Graniūnienė, A. Kačerauskienė, Utena, 2002, p. 140; *Grinkiškio kraštas*, Radviliškis, 2011, p. 286; *Raudėnų kraštas*, Vilnius, 2007, p. 474.

⁴⁸ I. Butkevičius, *Lietuvos valstiečių...*, p. 117.

ūkiui) ir visuomenei sprendimas⁴⁹. 1950 m. Lietuvoje buvo apie 350–360 tūkst. valstiečių ūkių⁵⁰. 100 ha žemės ūkio naudmenų teko vidutiniškai 6–7 vienkiemiai⁵¹. Tačiau ne visi šie ūkiai buvo vienkiemiai, kai kurie buvo šalia miestelių, kai kurie – tarpukario reformos nepaliestuose kaimuose. 1950 m. buvo 326,5 tūkst. kolūkiečių kiemų (be sovietinių ir kitų valstybinių ūkių)⁵². Lietuva pokario metais buvo agrarinis kraštas, kuriame dominavo (1950) kaimo gyventojai (valstiečiai) – 1 843,9 tūkst., miesto gyventojų buvo 729,5 tūkst. (iš viso 2 573,4 tūkst. gyventojų)⁵³. Norint industrializuoti (modernizuoti) žemės ūkį, LSSR CK vadovybei reikėjo šį platų valstiečių socialinį sluoksnį transformuoti į žemės ūkio darbininkų bei tarnautojų (specialistų) sluoksnius.

Vienkiemų naikinimo sumanymo kilmė. Lietuvos kaimo pertvarkymo „socialistiniiais pagrindais“ arba sovietizacijos režimas ėmėsi jau pirmaisiais reokupacijos metais, kai vykdė žemės reformą (1944–1948). VKP(b) CK 1946 m. spalio 5 d. nutarime LKP(b) CK buvo sukritikuota už tai, kad žemės reformos metu leido mažžemiams ir bežemiams kurtis vienkiemiuose, užuot perkėlę juos į gyvenvietes, nesivadovavo VKP(b) CK ir SSRS MT 1941 m. vasario 19 d. nutarimu, kuris skelbė, kad tikslinga, siekiant palengvinti ūkinį ir kultūrinį aptarnavimą, valstiečius įkurdinti gyvenvietėse⁵⁴. Rusijoje nuo seno vyravo kaimo bendruomenių žemėnauda, o nedidelis skaičius egzistavusių vienkiemų likviduoti masinės kolektyvizacijos metu⁵⁵. Nors kolektyvizacija dar nebuvo pradėta, bet VKP(b) CK, vykdydama Lietuvos kaimo sovietizavimą, vadovavosi šia iikarine vienkiemų naikinimo nuostata, taip siekdama suvienodinti kaimo apgyvendinimo ir žemės ūkio sistemą pagal Sovietų Sąjungos modelį. 1948 m. VKP(b) CK Partinių organizacijų tikrinimo valdyba siūlė VKP(b) CK Orgbiurui uždrausti statyti vienkiemius Baltijos šalyse ir spręsti naujų gyvenviečių su mokyklomis, ligoninėmis, vaikų ir kultūros įstaigomis kūrimą⁵⁶. A. Sniečkus gerai žinojo šią Centro poziciją vienkiemų atžvilgiu ir nuosekliai ja vadovavosi, netgi rodė daugiau iniciatyvos. 1948 m. pabaigoje vykusiame kolūkių valstiečių suvažiavime A. Sniečkus jau kalbėjo, kad vienas svarbiausių uždavinių yra kolūkinių gyvenviečių statyba, nes vienkiemiai išskaido žemės masyvus ir trukdo kolektyviniam darbui, vienkiemų sąlygomis neįmanoma organizuoti plataus kultūrinio

⁴⁹ G. V a s k e l a, min. veik.

⁵⁰ *Lietuvos sovietizavimas 1947–1953 m....*, p. 146, 312; A. Sniečkaus ir M. Gedvilo 1952 m. vasario 14 d. laiškas J. Stalinui, LYA, f. 1771, ap. 133, b.1, l. 1–4.

⁵¹ SSRS MT 1965 m. kovo 2 d. tarnybinis raštas „Dėl vienkiemų perkėlimo vykdant melioracijos darbus Lietuvos SSR“, ten pat, f. 16895, ap. 1, b. 564, l. 1–4.

⁵² *Lietuvos TSR liaudies...*, p. 77.

⁵³ P. A l e k n a v i č i u s, *Žemėtvarkos...*, p. 16.

⁵⁴ *Lietuvos sovietizavimas 1944–1947 m....*, p. 560.

⁵⁵ J. M a z y p, min. veik., p. 149.

⁵⁶ *Lietuvos sovietizavimas 1947–1953 m....*, p. 176.

valstiečių aptarnavimo, kuris yra galimas tik gyvenvietėse, sovietų valdžia „sudaro visas sąlygas sukurti kultūringas kolektyvinių ūkių gyvenvietes, pastatyti naujus, šviesius, kultūringus namus kolektyvinių ūkių valstiečiams“⁵⁷. 1950 m. spalio 1 d. LKP(b) CK biuras svarstė ir priėmė nutarimą „Dėl Lietuvos TSR kolūkinių gyvenviečių statybos ir perkėlimo į jas kolūkiečių bei valstiečių pavienininkų, taip pat kitų asmenų, ne kolūkių narių“⁵⁸. Po savaitės A. Sniečkus ir M. Gedvilas kreipėsi raštu į Staliną ir išdėstė LKP(b) CK biuro minėto nutarimo esmę. Stalinui siūlyta totaliai pertvarkyti kaimą – per 4 metus perkelti 190 tūkst. ūkių (55 proc. visų valstiečių ūkių) į ūkines gyvenvietes. Sąjunginių ministerijų prašyta milžiniškos materialinės paramos⁵⁹. Panašu, norėta įvykdyti atvirkštinį 1919–1940 m. žemės reformai procesą. Tuomet kaimai buvo išskirstyti į vienkiemius, dabar siekta vienkiemius vėl grąžinti į kaimus (ūkines gyvenvietes), kuriuose valstiečiai kaip kumečiai dirbtų valstybiniam dvarui (kolūkiui) valstybinėse latifundijose⁶⁰. Stalino pavaduotojas G. Malenkovas, kuris tvarkė visus ūkinius reikalus (Stalinas dėl prastos sveikatos buvo nusišalinęs nuo ekonominių klausimų sprendimo), tuomet nepritarė šiai utopinei iniciatyvai, matyt, dėl to, kad reikėjo skirti grandiozines lėšas iš sąjunginio biudžeto, o tai prasilenkė su Centro galimybėmis.

Nesulaukęs Centro pritarimo, LKP(b) CK 1951 m. rugpjūčio plenumė pradėjo svarstyti klausimą „Dėl Lietuvos TSR kolūkiečių vienkiemių perkėlimo į kolūkių gyvenvietes“. LSSR vadovybė Maskvai tvirtinti parengė atitinkamą SSRS MT projektą, kuriame buvo nurodyta, kad „esamas didelis kiekis vienkiemių griaua kolektyvinio ūkio pamatus, silpnina kolūkius, mažina kolūkinės gamybos našumą, stabdo teisingą darbo organizavimą kolūkiuose ir yra didelė užkarda sudėtingai technikai našiai naudoti“. Atrodo, Maskva niekaip nesureagavo į pateiktą projektą, nes 1952 m. vasario 14 d. A. Sniečkus ir M. Gedvilas parašė antrą laišką Stalinui, kuriame detalizavo motyvus, kodėl reikia nugriauti vienkiemius. Laiške rašoma, kad respublikoje jau kolektyvizuota 93 proc. valstiečių ūkių, bet bėda ta, kad iš apie 360 tūkst. kolūkiečių kiemų 320 tūkst. yra vienkiemiai⁶¹. Esą 1952–1955 m. galima perkelti 200 tūkst. vienkiemius, o 120 tūkst. gali likti senose vietose, nes yra arti būsimųjų kaimų⁶² ir gamybinių pastatų. Laiške teigiama, kad praeities vienkieminės sistemos palikimas yra rimta kliūtis sustiprinti kolūkius „organizaciniai ir ūkiškai“, įvedant teisingą sėjomainą, apsunkina žemės ūkio

⁵⁷ A. S n i e č k u s, *Tarybų Lietuvos kolektyvinių ūkių uždaviniai*, Vilnius, 1949, p. 20.

⁵⁸ LYA, f. 1771, ap. 90, b. 113.

⁵⁹ *Lietuvos sovietizavimas 1947–1953 m. ...*, p. 312.

⁶⁰ Z. N o r k u s, min. veik., p. 11.

⁶¹ Kitais duomenimis, 1952 m. buvo apskaityta 59,7 tūkst. pavienių valstiečių, 325,2 tūkst. kolūkiečių šeimų, 18,5 tūkst. sovietinių ūkių ir kitų kaime gyvenančių žemės sklypų, iš viso 403,4 tūkst. ūkių, žr.: P. A l e k - n a v i č i u s, *Žemėtvarkos...*, p. 77.

⁶² Taip rašoma dokumente, gyvenvietes prilyginant kaimams.

technikos naudojimą. Visa tai trukdo vykdyti pagrindinę kolūkinės statybos užduotį – padidinti visų kultūrų derlingumą ir padidinti gyvulių skaičių⁶³. Tikėtina, kad minėtais laiškais A. Sniečkus bandė paaiškinti blogos kolūkių būklės priežastis, pasiteisinti, kartu pasiūlyti sprendimus padėčiai taisyti. G. Malenkovas turėjo reaguoti į LSSR vadovybės ne kartą rodytą iniciatyvą, todėl SSRS MT 1952 m. rugpjūčio 2 d. nurodė komisijai parengti SSRS MT projektą „Dėl pagalbos priemonių Lietuvos SSR žemės ūkiui dėl numatomo kolūkiečių ūkių perkėlimo iš vienkienių į kolūkinės gyvenvietes“. Analogiški projektai buvo parengti Latvijai ir Estijai. Komisiją sudarė aukščiausio rango politikai: SSRS MT pirmininko pavaduotojai Panteleimonas Ponamorenko ir Maksimas Soburovas, VKP(b) CK Žemės ūkio skyriaus vedėjas Aleksejus Kozlovas, SSRS žemės ūkio ministras Ivanas Benediktovas, SSRS finansų ministras Arsenijus Zverevs. Tokia komisijos sudėtis rodė, kad VKP(b) CK vadovybė labai rimtai žiūrėjo į šį klausimą. Komisija SSRS MT Prezidiumui rašė, kad atsižvelgiant į tai, kad perkėlimas iš vienkienių turi vykti kruopščiai pasirengus, be skubos ir atsižvelgiant į konkrečias ekonomines kolūkių ir perkeliama kolūkiečių ūkių sąlygas, netikslinga projekte nustatyti užduotis perkelti iš vienkienių kolūkiečius 1952–1955 m., „nes užduočių nustatymas gali nulemti perkėlimą be tinkamo pasiruošimo, o tai yra ypač pavojinga ir gali duoti nepageidaujamus rezultatus“ (išskirta mano – M. P.)⁶⁴. Kaip matyti, VKP(b) CK vadovybė buvo politiškai atsargesnė, nuosaikesnė ir pristabdė LKP(b) CK vadovų plačius bei utopiškus užmojus, kurie galėjo sukelti socialinį chaosą ir politinį nestabilumą, tačiau pakoreguotas projektas dėl nežinomų priežasčių nebuvo patvirtintas.

Nuolatinės iniciatyvos iš Lietuvos skatino Centrą aiškiau formuluoti savo poziciją. SSKP CK 1953 m. rugsėjo plenumo N. Chruščiovas pranešime „Dėl priemonių SSRS žemės ūkiui toliau išvystyti“ išdėstė nuomonę vienkienių naikinimo klausimu:

Žinoma, kad Pabaltijo respublikose – Lietuvoje, Latvijoje, Estijoje yra daug tokių ūkių. Dabar, kai kolektyvizacija šiose respublikose iš esmės baigta, kai kurie vietiniai darbuotojai kelia klausimą, ką daryti su vienkiesiais, koks turi būti požiūris į juos? Mūsų nuomone, čia negali būti dviejų nuomonių. Kitose respublikose ir regionuose Vyriausybės nutarimu sodybų perkėlimas buvo beveik baigtas dar prieš karą. Mes pasisakome už laipsnišką vienkienių sistemos panaikinimą ir bendrų kolūkinių gyvenviečių kūrimą. Tai sudarys palankesnes sąlygas kolūkinei gamybai plėtoti, leis pagerinti kolūkiečių kultūrinės-buitinės gyvenimo sąlygas, statyti geras mokyklas, ligonines, gimdymo namus, vaikų įstaigas. Tačiau būtų neteisinga skubėti praktiškai sprendžiant šį klausimą. Būtina, kad partijos ir tarybiniai organai kartu su kolūkiečiais iki galo pasvertų vietos galimybes

⁶³ A. Sniečkaus ir M. Gedvilo 1952 m. vasario 14 d. laiškas J. Stalinui, LYA, f. 1771, ap. 133, b. 1, l. 1–4.

⁶⁴ P. Ponamorenko, M. Soburovo, A. Kozlovo, I. Benediktovo, A. Zverevo 1952 m. rugpjūčio (ne anksčiau) tarybinis raštas SSRS MT Prezidiumui, ten pat, l. 58.

ir, priklausomai nuo jų, nuspręstų, kur, kada ir kaip šį darbą atlikti. Esame įsitikinę, kad bus rastas tinkamas sprendimas. Patys kolūkiečiai nenorės gyventi vienkiemiuose ir kels klausimą, kad būtina gerinti kultūrinės-buitinės gyvenimo sąlygas⁶⁵.

N. Chruščiovas iš esmės patvirtino jau ankstesnę VKP(b) CK vadovybės nuostatą universalizuoti Baltijos šalių kaimo apgyvendinimo sistemą pagal egzistuojančius Sovietų Sąjungoje standartus, tačiau akcentavo pertvarkos laipsniškumą, gyventojų persikėlimo savanoriškumą. LSSR vadovai turėjo prisitaikyti prie nuosaikaus Maskvos tono, todėl 1953 m. spalio mėnesį LKP CK biure jau buvo kalbama apie neskubėjimą, „atsižvelgimą į turimas galimybes“. 1954 m. kovo mėnesį priimtas LKP(b) CK ir LSSR MT nutarimas „Dėl priemonių pagalbai suteikti Lietuvos TSR kolūkiečiams, persikeliantiems iš vienkiemų į kolūkines gyvenvietes“. Jame nurodyta plačiai aiškinti kolūkiečiams būtinumą ir tikslingumą likviduoti kolūkių visuomeninėse žemėse vienkiemius⁶⁶. Vėlesniais metais (1957, 1959) buvo dar keletas vyriausybinių nutarimų, skatinusių vienkiemų gyventojus keltis į ūkines gyvenvietes⁶⁷. 6 ir 7 deš. vykusiuose LKP CK suvažiavimuose, be ekonominių, jau atsiranda ir politinių motyvų, buvo pabrėžiama, kad kolūkiečių persikėlimas į gyvenvietes turi „didelę ūkinę-politinę reikšmę“. LSSR MT pirmininkas Motiejus Šumauskas 1959 m. kaimo statybininkų pasitarime kalbėjo:

Vienkiemiai yra sunkus buržuazinis palikimas. <...>. Gyventojų išsiskirstymas vienkiemiais mūsų socialistinio žemės ūkio gamybos sąlygomis trukdo kelti žemės ūkį ir kolūkiečių bei tarybinių ūkių darbininkų kultūrinį lygį. <...>. Jie trukdo ugdyti kaimo gyventojų *politinį sąmoningumą* [išskirta mano – M. P.]⁶⁸

Nepaisant visų priimtų nutarimų ir raginimų, dėl lėšų ir statybinių medžiagų stokos vienkiemų gyventojų perkėlimas iki 1967 m. vyko lėtai. 1951–1966 m. (iki plataus masto melioracijos darbų) buvo nugriauta tik nežymi dalis (apie 15 tūkst.) vienkiemų, o jų gyventojai persikėlė į ūkines gyvenvietes.

LKP CK vadovybė vienkiemius vertino vienareikšmiškai neigiamai, kaip „buržuazinės Lietuvos“ paveldą, rudimentą, atgyveną, tamsos ir atsilikimo simbolį, modernaus žemės ūkio ir naujos visuomenės kūrimo stabdį. Vienkiemiai trukdė įgyvendinti centro ideologinį šūkį ir tikslą – panaikinti skirtumus tarp kaimo ir miesto. LSSR Aukščiausios Tarybos Prezidiumo pirmininkas Justas Paleckis žemės ūkio pirmūnų ir specialistų pa-

⁶⁵ Н. С. Хрущёв, *О мерах дальнейшего развития сельского хозяйства СССР*: доклад на пленуме ЦК КПСС, 3 сентября 1953 г., Москва, 1953, с. 83.

⁶⁶ *Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios*, 1954, nr. 27.

⁶⁷ *Chronologinis rinkinys (1955–1956)*, t. 5, Vilnius, 1957, p. 553–554; *Chronologinis rinkinys (1957)*, t. 6, Vilnius, 1958, p. 95–97.

⁶⁸ J. Vėlyvis, min. veik., p. 73.

sitarime kalbėjo: „Kartu su gyvenviečių statyba norėtusi, kad mūsų kaime kiltų didesnis patraukimas prie švaresnio, šviesesnio gyvenimo, noras išeiti iš samanotųjų bakūzių, kurios tegul pasilieka tik dainose.“⁶⁹ A. Sniečkus 1970 m. rašė:

Kadangi nuo anksčiau melioruotų ir melioruojamų žemių, valstybei visokeriopai remiant į kolūkinės gyvenvietės nukeliami ir vienkiemiai, tai suprantame, jog artimiausiais metais bus daug padaryta, įveikiant ir šį buržuazinių laikų palikimą⁷⁰.

LKP vadovų požiūryje į kaimo pertvarką ekonominius motyvus po truputį pradeda nustelbti ideologiniai politiniai motyvai, kurie signalizavo, kad kaimo visuomenės sovietizavimas vyko sunkiai ir netenkino komunistų valdžios. Antano Terlecko tyrimas parodė, kad kaimas nei ekonominiu, nei mentaliniu aspektais sovietų valdžios iki 7 deš. vidurio dar nebuvo iš esmės užvaldytas (sovietizuotas), buvo gana autonomiškas, nors socialiai stipriai apardytas. Jo teigimu, iki vienkiemių gyventojų masinio perkėlimo į ūkinės gyvenvietės „kolchozų visuomenė“ dar netapo „kolūkių visuomenė“, darbo, struktūrų, erdvės ir kasdienių situacijų požiūriu, kolchozai, egzistuojantys tik „ant popieriaus“ – „ne tik pirmųjų kolektyvizacijos metų, bet bent pirmojo dešimtmečio po kolektyvizacijos fenomenas“⁷¹. Dauguma vienkiemių buvo pastatyti tarpukariu ir juose gana autonomiškai gyveno Lietuvos Respublikoje augę ir formavęsi žmonės, nemažai buvusių tremtinių ir politinių kalinių, dažniausiai religingų, turinčių savą pasaulėžiūrą, įsitikinimus ir idealus. Visa tai komunistų valdžiai atrodė didelė kliūtis kaimo užvaldymui, pertvarkymui, jo sovietizavimui. Sovietų valdžia, aiškindama, kodėl reikia griauti vienkiemius, kalbėjo apie darbo resursų panaudojimo efektyvumą juos sutelkiant ūkinėse gyvenvietėse, taip optimizuojant žemės ūkio gamybą ir darbus kolūkiuose ir sovietiniuose ūkiuose, vienkiemių gyventojų perkėlimas į ūkinės gyvenvietės turėjo pagerinti gyventojų materialines buitines sąlygas ir sovietinį kultūrinį gyvenimą. Antra vertus, buvo siekiama politinių tikslų – galutinai sovietizuoti kaimą. Ūkinėse urbanizuotose gyvenvietėse per komunikacijos kanalus (kina, radiją, spaudą, televiziją, bibliotekas, skaityklas, kultūros namuose vykstančius susirinkimus ir renginius) galima buvo efektyviau vykdyti politinę ideologinę visuomenės indoktrinaciją, kontrolę, skleisti sovietinę kultūrą⁷², sykiu formuoti sovietinį lietuvių arba „tarybinį žmogų“, todėl vienkiemių naikinimas, be ekonominių priežasčių, vis labiau įgavo politinę reikšmę. Pradėjus masiškai perkelti gyventojus į ūkinės gyvenvietės, sociokultūrinė padėtis kaime pradėjo iš esmės keistis.

⁶⁹ J. Paleckio (be datos) kalba žemės ūkio pirmūnų ir specialistų pasitarime, LYA, f. 17541, ap. 1, b. 63 l. 54.

⁷⁰ A. Sniečkus, *Tarybų Lietuva – klestėjimo keliu*, Vilnius, 1970, p. 83.

⁷¹ A. Terleckas, *Kolchozų visuomenės sukūrimas: Lietuvos kaimo sovietizacija 1940–1965 m.* Doktoro disertacija, Vilnius, 2023, p. 206.

⁷² J. Mardosa, *Socialistinio Lietuvos kaimo gyventojų dvasinė kultūra*, Vilnius, 1988, p. 91.

Melioracija kaip dingstis naikinti vienkiemius, spaudimo išsikelti būdai ir priemonės. 1966 m. prasidėjo naujas intensyvus melioracijos darbų, vienkiemių naikinimo ir jų gyventojų perkėlimo į ūkines gyvenvietes etapas, tiesiogiai susijęs su visoje SSRS tais pačiais metais paskelbtos plačios melioracijos darbų programos įgyvendinimu. Šiam tikslui valstybė skyrė milžiniškus kapitalinius įdėjimus. Sovietų valdžios supratimu, vienkiemiai trukdė sudaryti vientisus laukų, pievų masyvus ir efektyviai panaudoti galimą žemės ūkio techniką, esą neleido apjungti kaimo visuomenę, sudarė galimybes kolūkiečiams vogti derlių, todėl į melioracijos darbų kompleksą nuo 1966 m. įėjo vienkiemių naikinimas⁷³. Tačiau geresnių sąlygų žemės ūkio darbams sudarymas buvo tik viena iš priežasčių griauti vienkiemius. Kita, pagrindinė priežastis – tai LKP CK vadovybės kaimo vizija be vienkiemių, bet su ūkinėmis gyvenvietėmis, kurios aprūpintų darbo jėga žemės ūkio ir kitas gamybinės įmones, kolūkius ir sovietinius ūkius, galutinai sovietizuotų kolūkiečius. 1967 m. liepos 12 d. vykusiame LKP CK plenumo A. Sniečkus kalbėjo: „Neseniai nutarėme, kad reikia perkelti kolūkiečius ir iš tų plotų, kurie jau anksčiau buvo melioruoti. Vienkiemiai tikra nelaimė mūsų ekonomikai, todėl reikia padaryti viską, kad gerėtų vienkiemių perkėlimas“⁷⁴. 1967–1978 m. buvo sunaikinta 69,1 tūkst. vienkiemių, iš kurių tik 45,7 tūkst. (66 proc.) buvo sausinamuose plotuose, kiti melioracijai netrukė, tačiau buvo nugriauti⁷⁵. 720 tūkst. ha buvo nusausinta nenukėlus nė vieno vienkiemio⁷⁶. Ypatingą LKP CK poziciją vienkiemių atžvilgiu rodo Lietuvos ir Estijos statistinių duomenų palyginimas. Lietuvoje 1970 m. buvo 249,6 tūkst. vienkiemių, Estijoje – 94 tūkst. Iki 1971 m. Lietuvoje nugriauta 28,7 tūkst. vienkiemių (iš jų 13,6 tūkst. – 1967–1970 m.), atitinkamai Estijoje – 2,5 tūkst. (iš jų 0,1 tūkst. – 1967–1970 m.). Lietuvoje iki 1971 m. sunaikinta 10,3 proc. visų vienkiemių, Estijoje – 2,6 proc., Lietuvoje buvo planuojama 1971–1975 m. sunaikinti 28 tūkst. vienkiemių, Estijoje – 500⁷⁷. Tokioms skirtingoms LKP CK ir Estijos KP CK politikos vienkiemių atžvilgiu priežastims nustatyti reikia papildomo tyrimo, tačiau aišku, kad totalinė melioracija buvo tik pretekstas, patogi priemonė LKP CK vadovybei įgyvendinti kardinalią kaimo apgyvendinimo sistemos sovietinę rekonstrukciją, kuri padėtų galutinai sovietizuoti kaimo visuomenę.

Dalis gyventojų visai nenorėjo keltis iš gimtųjų vietų, priešinosi ir delse. 1966 m. pabaigoje Žemės ūkio ministerijoje įvyko įvairių žinybų atstovų pasitarimas dėl vienkiemių perkėlimo, kuriame buvo išreikšta abejonių dėl geros būklės sodybų ir sodybų su dide-

⁷³ SSRS MT 1965 m. kovo 2 d. tarnybinis raštas „Dėl vienkiemių perkėlimo vykdant melioracijos darbus Lietuvos SSR“, LYA, f. 16895, ap. 1, b. 564, l. 1.

⁷⁴ Ten pat, f. 1771, ap. 51, b. 35.

⁷⁵ I. B u t k e v i č i u s, *Lietuvos socialistinio...*, p. 92–95.

⁷⁶ *Melioracija Lietuvoje*, kn. 2, p. 4.

⁷⁷ *Vienkiemių perkėlimas į gyvenvietes ir individualių bei kooperatinių gyvenamųjų namų statyba Lietuvos TSR 1966–1970 m.*, Vilnius, 1971.

liais sodais perkėlimo. Pasitarime kalbėta, kad 10 proc. gyventojų, gavę kompensacijas, žadėjo nedelsiant persikelti iš vienkienių, 10 proc. atsisakė persikelti bet kokiomis sąlygomis⁷⁸. LKP CK pirmasis sekretorius P. Griškevičius vėliau taip aiškino kolūkiečių nenoro persikelti priežastis: „Kaip kažkada žmogui buvo labai sunku atitrūkti nuo savo kelių hektarų, taip jis iš pradžių įsikibęs laikėsi savo, nors jau ir griūvančios ir smengančios į žemę, su vargu sulipdytos trobos, prie jos pasodinto medelio ar gėlės“⁷⁹. Išties, nemažos dalies vienkienių pastatų būklė nebuvo gera – mediniai pastatai puvo, iro, jų remontui ar renovacijai kolūkiečiai neturėjo lėšų, todėl pastatai nebuvo atnaujinami. 1967 m. iš 265 tūkst. vienkienių apie 100 tūkst. buvo blogos būklės⁸⁰. 1985 m. geros būklės pastatai buvo 27 proc. likusių vienkienių, patenkinamos – 51 proc., blogos – 22 proc.⁸¹ Gyvenimas vienkienyje šalia privalumų turėjo ir didelių trūkumų juose gyvenantiems kolūkiečiams. Buvo itin nepatogu prižiūrėti vaikus, nes atstumai iki lopšelių, darželių ir mokyklų buvo dideli, vaikai rudenį, žiemą ir ankstyvą pavasarį turėdavo nueiti (arba juos nuveždavo) daug kilometrų blogais keliais, per purvą ir sniegą, šaltį ir liūtų. Daug laiko reikėdavo nuvykti į darbo vietą ar gyvenvietę, kur buvo kolūkio kontora, parduotuvė, medicinos įstaiga, veterinarijos punktas ir kt. Visa tai labai didino vienkienyje gyvenančių kolūkiečių darbo ir kasdienio gyvenimo laiko sąnaudas, kurias kolūkiečiai buvo linkę mažinti. Daliai vienkienių gyventojų persikėlimas į naujus mūrinius pastatus, pastatytus ūkinėse gyvenvietėse su socialine buitine infrastruktūra, atrodė gera išeitis, todėl toli gražu ne visi vienkienių gyventojai priešinosi persikėlimui⁸².

Kolūkių pirmininkai turėjo keletą veiksmingų svertų daryti spaudimą vienkienių gyventojams, kad šie išsiskeltų. Vienas jų – asmeninio sodybinio sklypo žemės ploto apribojimas iki minimumo – vykdant melioraciją ir plečiant kolūkio laukus būdavo suarimos visos žemės naudmenos aplink sodybą, beveik iki pat gyvenamųjų ir ūkinių pastatų, panaikinami privažiavimo keliai. Naudotos psichologinės ir kitokios poveikio priemonės. Kėlimosi į gyvenvietes amžininkė atsiminimuose liudijo:

Statytos kolūkinės gyvenvietės. <...>. Statyti gyvenamieji namai: ūkis statė po keletą ke-liolikos butų namų savo tarnautojams, specialistams ir darbininkams, prie jų statyti vienos šeimos kolūkiečių ar tarybinių ūkių darbininkų namai, o senos sodybos nugriaunamos, nes trukdė sudaryti didelius laukus. Taip naikinti buvo ištisi kaimai, daug senų gražių sodybų. Seni žmonės dažnai atsispardavo tam, bet buvo verčiami: kolūkio pirmininkas ar

⁷⁸ J. Vėlyvis, min. veik., p. 99.

⁷⁹ P. Griškevičius, *TSRS tautų gretose*, Vilnius, 1980, p. 53.

⁸⁰ B. V. Maciuk, Contemporary social problems in the collectivized Lithuanian countryside, *Lituanus*, vol. 20, 1976, no. 3, p. 4.

⁸¹ P. Aleknavičius, *Žemėtvarkos...*, p. 91.

⁸² Ketūnų kaimo vienkienio gyventojos kolūkietės Stanislavos Mačernienės liudijimas straipsnio autoriui.

tarybinio ūkio direktorius toliau buvo žemės ūkio gyvenimo ir mirties ponai, į Sibirą jau nevežta, į kalėjimus be kaltės nesodinta, bet ir toliau galėjo neskirti 60 arų ar ganyklos karvei, neleisti vaiko į mokslus technikumė ar akademijoje, galėjo neduoti medžiagos statybai, skirti blogesnę darbą⁸³.

Nenorėjusiems išsikelti vienkiemį savininkams buvo neleidžiama išsikasti naujo šulinio, remontuoti sodybos arba buvo atsisakoma ją elektrifikuoti, paskirdavo sodybinius sklypus ir ganyklas už kelių kilometrų nuo vienkiemio, kartais būdavo net nutraukiamas elektros tiekimas⁸⁴. Vienoje Šilalės rajono Tarybos sesijoje deputatas, melioracijos statybos ir montavimo valdybos viršininkas Vladas Paškevičius teisinosi:

Už gamtos žalojimą, sodybų naikinimą melioratoriai kai kada net su fašistais palyginami.... Melioratoriai šoko pagal užsąkytą muziką, tad ir klaidas pripažinti reikia ne tik šokėjams, bet ir muzikantams. Noriu paklausti, kas išvarė žmones iš vienkiemį? Ar melioratoriai tvirtino jiems nuosprendžius?⁸⁵

Kitas Dzūkijos gyventojas liudijo:

Vieną dieną ne į ažuolą smarkus perkūnas trenkė – į kaimą atslinko gūdi melioracija. Nors buvau 13 metų, supratau priblokštą tėvą, kaimynus Barysus ir Žogelius. Per vienus metelius persikelti į tarybinio ūkio centrinę gyvenvietę... Ne juokai! Virto neseniai suręsti iškilūs pastatai, išnyko užveisti sodai. Viskas staiga išnyko. Be jokio karo išsitrynė net protėvių pėdsakai. Iš pradžių tėvas tarsi netikėjo, kad Kuciūnuose bus išrautos protėvių šaknys – jis vaikščiojo kelis mėnesius sutrikęs, bet pikti ūkio vadovo žodžiai „atvarysime stalinecą [traktorių – M. P.] ir nugriausime, jeigu nesikelsi“ tarsi išbudino iš gilaus miego. Kėlėmės sukandę dantis, skaudančia širdimi⁸⁶.

Kita vertus, jei gyventojai atkakliai nenorėdavo išsikelti ir atlaikydavo valdžios spaudimą, jų sodybos buvo paliekamos⁸⁷.

Kitas svirtas – suteikiami kreditai ir išmokamos nemažos piniginės kompensacijos išsikėlusiesiems iš sodybos. SSRS MT 1966 m. sausio 1 d. nutarimu nukeliamų vienkiemį savininkams 13-ai metų SSRS Valstybinis bankas suteikdavo vidutiniškai 3500 rb. kreditą naujų gyvenamųjų namų ir ūkinių pastatų statybai, 35 proc. jo turėjo padengti valstybė. 1968 m. tokios pat lengvatos buvo sudarytos vienkiemį, esančių nemelioruojamuose plotuose ir norinčiųjų persikelti į gyvenvietes, gyventojams. Piniginė išmoka būdavo apskaičiuojama pagal atskirą metodiką, įvertinant pastatus, vaismedžius ir kt., tačiau ji

⁸³ S. R o m e r, *Wspomnienia*, Wilno, 2008, s. 349–350.

⁸⁴ J. G r y b a s, Skubos darbą velnias renka, *Valstybės žinios (Tarybų darbas)*, 1990 02 23.

⁸⁵ J. V è l y v i s, min. veik., p. 128.

⁸⁶ Č. S k a r ž i n s k a s, Vienkiemį vaikai, <https://www.bernardinai.lt/2018-12-10-vienkiemiu-vaikai/> [žr. 2023 05 12].

⁸⁷ F. K a v o l i u t è, min. veik., p. 100.

nebuvo sutartinė, valdžia ją nustatydavo vienpusiškai. Iš valstybinių kapitalinių įdėjimų melioracijos darbams, kompensacijai už griauamus vienkiemius iš viso 1967–1990 m. gyventojams išmokėta 472 mln. rb. arba 10 proc. melioracijai skirtų pinigų⁸⁸. Pasinaudoję kompensacijomis, gyventojai galėjo kurtis ūkinėse gyvenvietėse ir miestuose. J. Vėlyvio nuomone, vienkiemius labai padėjo griauti suaugę šeimų vaikai, kurie gyvendami miesto bendrabučiuose skatino vienkiemiuose likusius tėvus kuo greičiau „melioruotis“, gauti pinigus ir kurtis miestuose⁸⁹.

Sunaikintų ir išnykusių vienkiemių, kaimų statistiniai duomenys. 1950 m. Lietuvoje buvo apie 320 tūkst. vienkiemių. Įgyvendinant plataus masto melioracijos darbų programą, 1967–1990 m. iš viso nugriauta apie 114 tūkst. vienkiemių (3 lentelė). Daugiausia vienkiemių 1967–1978 m. sunaikinta Vilkaviškio (3079, iš jų 1697 arba 55,1 proc. iš melioruojamų plotų), Raseinių (2774/1542), Kauno (2440/1849) rajonuose, mažiausiai – Šalčininkų rajone (699/278)⁹⁰. Pietryčių Lietuvoje (Širvintų, Varėnos, Trakų, Švenčionių, Šalčininkų, Vilniaus rajonai) vienkiemių nukelta mažiausiai, nes ten jų ir buvo mažiausiai, vyravo neišskirstyti į vienkiemius kaimai, kurie tapdavo kuriamų ūkinių gyvenviečių centrais. Iš viso 1951–1990 m. nugriauta apie 128 tūkst. vienkiemių (apie 40 proc. visų vienkiemių)⁹¹. 1967 m. Lietuvos kaimiškose vietovėse iš viso buvo 385 tūkst. individualių gyvenamųjų namų, iš jų 262 tūkst. buvo vienkiemiai, kuriuose gyveno 70 proc. kaimo gyventojų⁹². 1970 m. vienkiemių liko apie 250 tūkst., 1974 – apie 200 tūkst.⁹³, 1980 – 145 tūkst., 1985 – 118 tūkst., 1990 m. jų liko apie 100 tūkst., nors iki 1991 m. planuota palikti tik 8 proc. vienkiemių, turinčių istorinę-etnografinę, architektūrinę ir rekreacinę vertę⁹⁴.

3 lentelė. **Vienkiemiai, sunaikinti 1967–1990 m.**

Metai	Skaičius	Metai	Skaičius
1967	1567	1980	7466
1968	3662	1981	6648
1969	3608	1982	5958
1970	4460	1983	4257

⁸⁸ Tarybų Lietuvos valstietija, red. H. Šadžius, R. Krutulytė, E. Šopa, Vilnius, 1979, p. 215; *Melioracija Lietuvoje*, kn. 2, p. 89, *Melioracija Lietuvoje*, kn. 1, p. 51.

⁸⁹ J. Vėlyvis, min. veik., p. 163–164.

⁹⁰ V. Rupas, S. Vaitiekūnas, min. veik., p. 150–151; I. Butkevichius, *Lietuvos socialistinio...*, p. 92–95.

⁹¹ J. Vėlyvis, min. veik., p. 159; *Melioracija Lietuvoje*, kn. 2, p. 89.

⁹² A. Sniečkaus ir LSSR MT pirmininko J. Maniušio 1967 m. gegužės 25 d. tarnybinis raštas SSRS MT pirmininkui A. Kosyginui, LYA, f. 1771, ap. 240, b. 5, l. 1.

⁹³ Juose gyveno daugiau kaip pusė kaimo gyventojų.

⁹⁴ V. Rupas, S. Vaitiekūnas, min. veik., p. 149–151.

Metai	Skaičius	Metai	Skaičius
1971	5224	1984	3217
1972	5493	1985	2665
1973	6407	1986	1863
1974	6236	1987	2460
1975	7328	1988	1256
1976	7694	1989	949
1977	7924	1990	498
1978	9244		
1979	8270		
Iš viso			114 354

Sudaryta remiantis: J. V e l v i s, min. veik., p. 155; *Melioracija Lietuvoje*, kn. 1, p. 54.

Melioracijos nepaliestuose vienkiamiuose po truputį daugėjo pensijinio amžiaus gyventojų, o darbingų žmonių mažėjo. 1974 m. darbingo amžiaus žmonių vienkiamiuose buvo 59 proc., 1985 m. – tik 44 proc.⁹⁵ Jaunimui išsikėlus į miestus ar ūkines gyvenvietes, dažnai įsidarbinus pramonės įmonėse, vienkiamiuose likę pensininkai po truputį išmirė ir tuščios jų sodybos būdavo nugriaunamos. Nepavyko rasti tikslų apibendrintų duomenų, kiek vienkimių gyventojų totalinės melioracijos metu persikėlė į miestus. Žinoma, kad 1972 m. Jonišio, Lazdijų, Panevėžio, Radviliškio, Tauragės, Šakių, Švenčionių, Utenos rajonuose buvo nugriauta 910 vienkimių ir apie 17 proc. jų šeimininkų išvyko gyventi į miestus⁹⁶. Ar galima pagal šį nuosimtį orientuotis, koks buvo vidurkis visoje Lietuvoje, klausimas lieka atviras, tačiau nėra didesnių abejonių, kad vienkimių naikinimas veikė demografinę urbanizacijos (miestų gyventojų didėjimo ir kaimo gyventojų mažėjimo) procesą. Antai viensėdžių⁹⁷ sumažėjo nuo 2500 (1976) iki 1860 (1986)⁹⁸. 1959 m. Lietuvoje buvo 25 143 kaimai. Dėl vienkimių naikinimo ir gyventojų kėlimosi į miestus ir ūkines gyvenvietes 1979 m. buvo likę 23 570 kaimų. Vidutiniškai kaime 1959 m. gyveno 49 žmonės, vėliau šis skaičius mažėjo⁹⁹. Prasidėjus vienkimių naikiniui, daug kur kaimuose liko 2–5 kiemai ir 10–15 žmonių. Per du melioracijos dešimtmečius (1968–1988) panaikinta 4200 kaimų ir viensėdžių, dar 2026 liko be gyventojų¹⁰⁰. Nemaža dalis šių kaimų išnyko gyventojams persikėlus į ūkines gyvenvietes bei miestus.

⁹⁵ P. A l e k n a v i č i u s, *Žemėtvarkos...*, p. 91.

⁹⁶ LSSR MT reikalų valdybos Melioracijos ir kaimo gyvenviečių statybos skyriaus vedėjo V. Rupo pažyma apie gyventojų migraciją kai kuriuose rajonuose 1972 m., LCVA, f. R-363, ap. 1, b. 13680, l. 70.

⁹⁷ Kaimo gyvenvietė, paprastai susidedanti arba kilusi iš vienos sodybos. Nuo vienkimių, atsiradusių per kaimų skirstymą, skiriasi tuo, kad turi tikrinį vardą ir savarankiškos gyvenvietės statusą.

⁹⁸ Vienkimiis, *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, <https://www.vle.lt/straipsnis/vienkimiis/>; viensėdis, ten pat, <https://www.vle.lt/straipsnis/viensedis/>.

⁹⁹ V. R u p a s, S. V a i t e k ū n a s, min. veik., p. 63.

¹⁰⁰ F. K a v o l i u t ė, min. veik., p. 116.

Apibendrinant galima teigti, kad iš 320 tūkst. vienkiemių apie trečdalis išnyko jų gyventojams savarankiškai persikėlus į miestus arba išmirus, 40 proc. – jų gyventojams persikėlus į ūkines gyvenvietes totalinės melioracijos metu. Vienkieminė kaimo apgyvendinimo sistema iš esmės nustojo egzistuoti, nors apie trečdalis visų vienkiemių išliko.

Vienkiemių gyventojų perkėlimas į ūkines gyvenvietes

Miesto ir kaimo suartinimo mitologemos realizacija. Pagrindiniai kaimo sovietinės rekonstrukcijos 7–9 deš. tikslai buvo orientuoti į tokį kaimo apgyvendinimo modelį, kuris tenkintų masinę žemės ūkio produktų gamybą ir galimybę toliau intensyvinti, optimizuoti bei specializuoti žemės ūkį. LKP CK vadovybei vienkiemių naikinimas ir ūkinių gyvenviečių kūrimas buvo svarbus tiek socialiniu politiniu kaimo sovietinės rekonstrukcijos, sovietizacijos, tiek organizaciniu ekonominiu žemės ūkio plėtros aspektais.

Skurdus ir neperspektyvus gyvenimas kaime, materialiai nemotyvuotas darbas kolchozuose vertė gyventojus keltis į miestus. Kaimo gyventojų nuo 1945 iki 1970 m. sumažėjo daugiau kaip pusė milijono: nuo 2125 tūkst. (85 proc. visų gyventojų) iki 1565 tūkst. (49,8 proc. visų gyventojų)¹⁰¹. Lietuvoje tuomet įvyko urbanistinis lūžis – mieste gyventojų tapo daugiau nei kaime. Dėl intensyvios kaimo gyventojų (daugiausia jaunimo) migracijos į miestus darbuotojų kaime ėmė trūkti. Norint išlaikyti darbuotojus žemės ūkyje, akivaizdi išėitis buvo formuoti kaime tokias gyvenimo ir darbo sąlygas, kurios tenkintų provincijos gyventojus, kurti miestišką aplinką kaimo teritorijose. Ši užduotis sutapo su valstybės programinėmis ideologinėmis nuostatomis, nes viena iš pagrindinių sovietų ideologijos ir politikos mitologemų buvo idėja suartinti miestą ir kaimą (panaikinti tarp jų skirtumus), kurią SSRS valdžios institucijos 3 deš. interpretavo kaip urbanistinę viziją¹⁰². SSKP 1976 m. programoje nurodoma, kad „socialinių-ekonominių ir kultūrinių-buitinių skirtumų tarp miesto ir kaimo likvidavimas bus vienas iš didžiausių komunizmo kūrimo rezultatų“¹⁰³. LKP CK vadovybė šio visuomenės homogenizacijos, valstiečių socialinio sluoksnio konversijos tikslo nerezultatyviai siekė nuo pat pirmųjų pokario metų, tačiau platesnės galimybės atsivėrė tik 1966 m. pradėjus įgyvendinti sąjunginę plataus masto melioracijos darbų programą.

Jau 1967 m. pradėta planinga kompleksinė ūkinių (kolūkių, tarybinių ir žuviniais ūkių) gyvenviečių statyba, į kurias buvo perkeliama (savu noru ar priverstinai persikėlė) dauguma griaunamų vienkiemių gyventojų. Iš viso kaimo gyvenvietėse 1967–1979 m.

¹⁰¹ S. V a i t i e k ū n a s, *Lietuvos gyventojai per du tūkstantmečius*, Vilnius, 2006.

¹⁰² J. M a z y p, min. veik., p. 49.

¹⁰³ *Tarybų Sąjungos komunistų partijos programa*, Vilnius, 1976, p. 95.

pastatyta 84,3 tūkst. individualių ir kooperatinių gyvenamųjų namų, iš kurių 50 tūkst. arba 59,4 proc. bendro namų skaičiaus sudarė besikeliantiems iš vienkienių pastatyti namai¹⁰⁴. Gyvenvietės buvo kuriamos naujose vietose, senųjų kaimų vietose ir miesteliuose. Kai kurios gyvenvietės, pavyzdžiui, Eišiškių, Varėnos rajonuose, buvo statomos plyname lauke¹⁰⁵. Vienkiemyje gyvenantiems kolūkiečiams tekdavo vykti į toli esančią kolūkio kontorą, į fermas, įmones ar dirbti laukuose. Tai užimdavo daug laiko, todėl kolūkiui buvo naudinga dirbančiuosius sutelkti ūkinėje gyvenvietėje, šalia gamybinių įmonių ir savo transportu išvežioti į darbo vietas laukuose. Paprastai vienkienių gyventojai buvo perkelti į centrinę ūkio gyvenvietę, kuri savo forma ir turiniu iš esmės nesiskyrė nuo industrinių miestų. Centrinėje gyvenvietėje buvo sutelkta visa kolūkio administracija (kontora), kultūros ir švietimo pastatai, gamybiniai cechai ir įmonės, didžioji dalis tame kolūkyje dirbančių žmonių. Netoli centrinių kartais būdavo įkuriamos pagalbinės ir neplėstinos gyvenvietės, kurios taip pat spartino kaimo vidinės urbanizacijos procesą. Antra vertus, kaip įžvalgiai pastebėjo Z. Norkus, šis procesas buvo panašus į XVI a. pabaigoje vykusią Valakų reformą, kai iš pabirai po Lietuvą pasklidusių sodžių valstiečiai buvo sukelti į gatvinius rėžinius kaimus, kuriuos valdė dvaras (dvarininkas). Panašiai kaip dvarininkai baudžiaviniuose kaimuose naujai sukurtose ūkinėse gyvenvietėse šeimininkavo kolchozų ir sovietinių ūkių pirmininkai – „raudonieji dvarininkai“. Kolūkiečiai iš esmės buvo panašūs į kumečius, dirbusius valstybei, kuri užėmė dvaro vaidmenį¹⁰⁶. Tokiu būdu kaimo visuomenės sovietinė modernizacija įgavo refeodalizacijos arba archajiškumo elementų, nemodernių visuomenių bruožų¹⁰⁷.

LKP CK vadovai plenuose, suvažiavimuose, išvykose į provinciją „naująjį socialistinį“ kaimą, kaip progreso, modernumo pavyzdį, pabrėžtinai priešpriešindavo „senajam buržuaziniam“ kaimui, vienkiesiems. Kurti „naująjį gyvenimą“ trukdė tradicinis kaimo modelis, kurį stengtasi keisti į agromiesto modelį, kuris realizuotų dar 3 deš. SSRS gimusių „miesto-sodo“ idėją. Baigus perkelti visus Šeimenos kolūkio vienkienių gyventojus į ūkinę gyvenvietę, kolūkio susirinkime 1971 m. A. Sniečkus kalbėjo:

Mūsų kolūkiečiai nori gyventi naujoviškai, kultūringai, naudotis visais patogumais, kuriais naudojasi miestiečiai. <...>. Naujojo kaimo kūrimas – vienas svarbiausių uždavinių, nuo kurio sėkmingo išsprendimo priklausys tolesnis mūsų žemės ūkio vystymasis, kaimo darbo žmonių gerovė¹⁰⁸.

¹⁰⁴ *Vienkiemų perkėlimas į gyvenvietes ir individualių bei kooperatinių gyvenamųjų namų statyba Lietuvos TSR 1966–1970 m.*, Vilnius, 1974, p. 6.; V. R u p a s, S. V a i t i e k ū n a s, min. veik., p. 154.

¹⁰⁵ A. S t o n k u s, *Tokie mūsų likimai*, Vilnius, 2012, p. 57; A. S t o n k u s, *Sugrįžimai*, Vilnius, 2008, p. 291.

¹⁰⁶ Z. N o r k u s, min. veik., p. 15.

¹⁰⁷ V. L e o n a v i č i u s, A. Ž i l y s, G. B a l t r u š a i t y t ė, min. veik., p. 162.

¹⁰⁸ *Tiesa*, 1971 m. lapkričio 18 d.

Ūkinės gyvenvietės imtos plėsti 8 deš. viduryje, pradėjus veikti Alytaus namų statybos kombinatui, kuris gamino tipinius surenkamus gyvenamuosius namus kaimui (Alytaus namelius). Kompleksinis gyvenviečių infrastruktūros tvarkymas, inžinerinės įrangos ir aptarnavimo darbai ypač paspartėjo nuo 1980 m., kai imtos statyti ūkinės gyvenvietės su vandentekių, kanalizacija, dujomis, parduotuvėmis, kultūros namais, bibliotekomis, vaikų lopšeliais ir darželiais, mokyklomis, valgyklomis, pirtimis, medicinos ir veterinarijos punktais. Šių miesto elementų atsiradimas kaimo aplinkoje tapo, viena vertus, vidinės (teritorinės) urbanizacijos proceso išraiška, kita vertus, tai buvo tiesiogiai susiję su kūrimu vieno iš socialinės urbanizacijos mechanizmų, dėl kurio suartėjo kaimo ir miesto socialiniai, sklido sovietinės kultūrinės vertybės ir ideologija. Šiuo pagrindu tikėtasi formuoti labiau vienybę socialinį bendrumą, kaimą paversti agromiestu. Žinoma, gyvenviečių spektrą sudarė nevienodai išvystytos bei sutvarkytos gyvenvietės – nuo pavyzdinių (1974 m. Vilkaviškio r. Želsvelės kolūkio Želsvos gyvenvietei paskirta SSRS MT premija) iki neūkiškumo ir betvarkės pavyzdžių. Centrinėse ūkinėse gyvenvietėse imta organizuoti ir ne žemės ūkio verslus: statybos, įvairaus remonto padalinius, atidaryti miestiečių gamyklų cechai ir filialai¹⁰⁹. Tokiu būdu sukurtos darbo vietos stabdė kaimo gyventojų migraciją į miestus (demografinę urbanizaciją), kuriamos įmonės prisidėjo prie kaimo, o kartu ir šalies industrializavimo. Persikeliantiems į ūkinės gyvenvietes kolūkiečiams sodybinis asmeninis sklypas nuo 1968 m. buvo mažinamas. A. Sniečkus laikėsi nuostatos, kad intensyvinant ir specializuojant žemės ūkį, kolūkiečių asmeniniame ūkyje laikomą gyvulių skaičių reikia mažinti, taip apribojant pajamas iš jo¹¹⁰. Siekta, kad pagrindinis darbas ir pajamos būtų kolūkyje – taip po truputį turėjo vykti kolūkiečio-valstiečio tapatybės konversija į kolūkietį-žemės ūkio darbininką.

1981 m. jau 35 proc. planuotų nugriauti vienkiemių gyventojų gyveno ūkinėse gyvenvietėse, o kai kuriuose rajonuose šis skaičius buvo dar didesnis: Akmenės – 65 proc., Vilkaviškio – 57 proc., Pakruojo – 55 proc.¹¹¹ Tuo pat metu vyko kaimo gyventojų migracija į rajonų centrus ir didmiesčius, kur gyvenimo, mokymosi ir karjeros galimybės buvo patrauklesnės nei ūkinėse gyvenvietėse¹¹². Pagrindinė traukos į miestus priežastis – ekonominis motyvas: žemės ūkyje sunku dirbti, mažas atlyginimas, problemos stantantis gyvenamus namus gyvenvietėse¹¹³. 1989 m. 1089 ūkinėse gyvenvietėse jau gyveno

¹⁰⁹ A. P o v i l i ū n a s, Žemės ūkis – Lietuvos kaimo gyvybingumo veiksnys, *Žemės ūkio mokslai*, t. 19, 2012, nr. 3, p. 9.

¹¹⁰ A. Sniečkaus 1968 m. liepos (ne anksčiau) tarnybinis raštas naujojo pavyzdinio kolūkio statuto projekto parengimo komisijai, LYA, f. 1771, ap. 240, b. 17, l. 79–81.

¹¹¹ *Melioracija Lietuvoje*, kn. 2, p. 39; J. V è l y v i s, min. veik., p. 159.

¹¹² V. S t r a v i n s k i e n ė, *Migracija...*, p. 126.

¹¹³ 1974 m. sausio 4 d. Valstybinio darbo resursų naudojimo komiteto pirmininko B. Gaigalo pažyma LSSR MT, LCVA, f. R-543, ap. 1, b. 85, l. 4.

daugiau kaip pusė milijono žmonių – dauguma kaimo gyventojų, todėl galima sakyti, kad kaimo vidinė urbanizacija buvo iš esmės užbaigta.

Skausminga adaptacija naujoje vietoje. Vienkiemių gyventojų persikėlimas ir adaptacija naujoje vietoje vyko sunkiai, nes archetipinis lietuvių valstiečio-žemdirbio ryšys su žeme, gimtąja sodyba ir ją supančia gamta, kaimynais buvo labai stiprus. Gyvenimo, darbo ir poilsio sąlygos persikėlus į ūkines gyvenvietes kardinaliai pasikeitė. Jaunimas daug nedvejodamas emigruodavo į gyvenvietes, miestus mokytis, siekti karjeros, tačiau vyresniems žmonėms gimtos sodybos arba tėviškės sunaikinimas, persikėlimas gyventi į svetimą aplinką palikdavo dvasinę traumą, jie pasijusdavo netekę kažko svarbaus, išplėšti iš įprastos ir egzistenciškai reikšmingos gyvenimo terpės. Skaudvilės gyventoja taip prisiminė melioraciją:

Niekas tėvų nepaklausė, ar lengva senatvėje palikti savo žemę, kruopščiai kurtą namų jaukumą. Mačiau, kaip buldozeriai vertė žydinčias obelis ir traiškė trobesius. Kokie beširdžiai turėjo būti tie vadovai, kurie įsakė taip daryti¹¹⁴.

Skausmingą persikėlimą į miestus ir ūkines gyvenvietes, nesugebėjimą prisitaikyti naujoje aplinkoje savo kūryboje ir viešuose pasisakymuose tiksliausiai išreiškė rašytojas Romualdas Granauskas, taip nusakęs iš vienkiemio išsikėlusio žmogaus būseną:

Jis pasiklydo. Melioracijos kampanijos išstumtas iš savo kaimo, lauko, upelio... laikui bėgant palikęs kaimynus, kurie tapo tarsi giminaičiais, nusipirko butą mieste, persikėlė į daugiaaukštį namą, neturėdamas supratimo, kur dėti sviesto plakinį arba ažuolinę statinę. Atsikraustęs vis dėlto keldavosi su aušra, pro langą stebėdavo orą, matuodavo vėją. Grįžęs namo iš kažkokio darbo, kuriam buvo paskirtas valstybės, neturėjo ką veikti, ko imtis, nes buvo įpratęs dirbti iki vėlumos. Ir iš šios dezorientacijos daugelis pradėjo gerti...¹¹⁵

Lietuvių prigimtinės kultūros liudininkas rašytojas Marcelijus Martinaitis gyventojų iškėlimą iš vienkiemių ir jų ryšio su gimtąja žeme nutraukimą vykstant kolektyvizacijai ir melioracijai prilygino ištremimui¹¹⁶. Tą patį pastebėjo kultūros istorikė Violeta Davoliūtė, kurios nuomone, daugeliui lietuvių migracijos iš vienkiemių į miestus ar ūkines gyvenvietes atmintis buvo užtemdyta „išvykimo“ traumos, atskyrimo nuo žemės, tradicinio gyvenimo būdo ir bendruomeninių ryšių kaime destrukcijos. Gyventojų perkėlimas į ūkines gyvenvietes turėjo socialinį-psichologinį antrosios kolektyvizacijos efektą¹¹⁷. Kaip teigė rusų istorikas Andrejus Amalrikas, masinis valstiečių kėlimasis į miestus sukūrė naują

¹¹⁴ E. K r e n c i e n ė, *Iš Skaudvilės krašto žmonių gyvenimo*, Klaipėda, 2007, p. 139.

¹¹⁵ R. G r a n a u s k a s, min. veik.

¹¹⁶ M. M a r t i n a i t i s, Interviu su Dana Šiaudinyte: „Žemė mus išgelbės“, *Vakarinės naujienos*, 1991 m. gruodžio 2 d.

¹¹⁷ V. D a v o l i ū t ė, *The Making and Breaking of Soviet Lithuania: Memory and Modernity in the Wake of War*, p. 6, 37, 127.

miesto gyventojų tipą, kuris yra nei miestietis, nei kaimietis. Jis nežino, su kuriuo visuomenės sluoksniu identifikuotis, jam sunku rasti savo vietą naujoje aplinkoje, nes jis kito gyvenimo būdo, tradicijų (kultūros) žmogus¹¹⁸. Ryškus tokio žmogaus pavyzdys gali būti jau minėtas R. Granauskas, kuris persikėlęs iš kaimo į miestą, niekada nesijautė ir netapo miestiečiu, ilgėjosi tėviškės:

Aš esu kaimo žmogus, kaime gyvenau, kaime užaugau. Ir nors Vilniuje gyvenu jau nuo 1972 metų, man tas miestas čia buvęs, čia nebuvęs. Jokių emocijų man nekelia. Aš jo nepažįstu, nė pažinti nenoriu labai. Leiskite į tėvynę, duokite man ežerą, mišką, ten aš esu aš. O čia tai kas? Juta „chruščiovoje“ ir viskas¹¹⁹.

Tokiems žmonėms (o jų buvo nemažai) sunaikinto gimtojo vienkiemio vaizdas sukeldavo dvasinę traumą. Tai rodo daugelis totalinės melioracijos metu išsikėlusių iš vienkienių gyventojų liudijimų¹²⁰. Jiems sodybos atmintis iki šiol kelia nostalgiją, nes ten jų vaikystės ir jaunystės gražiausi atsiminimai, dvasinės šaknys ir tapatybės formavimosi vieta. Pasak Ilonos Vitkauskaitės, dviprasmišką kultūrinę situaciją liudija vėlyvuosiu sovietiniu laikotarpiu paplitęs kolektyvinių sodų fenomenas, turėjęs ne tik ekonominę „misiją“, bet ir atlikęs kompensacinę funkciją daugeliui iš kaimo emigravusių žmonių¹²¹. Jos nuomone, miesto ir kaimo priešprieša, egzistavusi lietuvių kultūroje (kine, literatūroje) sovietmečiu, išlieka aktuali iki šių dienų ir nurodo vieną iš paradigminių šalies kultūros bruožų – išskirtinai kaimo, kaip autentiškos erdvės, suvokimą ar net idealizavimą, kaimiškos etninės kultūros universalumo tendenciją¹²². Pastebėtina, kad šis nostalgiškas kaimo idealizavimas nebuvo koks nors ypatingas Lietuvos reiškinys, o gana universalus fenomenas, įvairiu metu reiškėsis ne tik Sovietų Sąjungos respublikose, bet ir Vakarų Europoje. 1960–1980 m. Rusijos literatūroje išryškėjo „atsigręžimo į kaimą“, kaip tautos gyvybines šaknis, tendencija (Fiodoro Abramovo, Viktoro Astafjevo, Vasilijaus Šukšino ir kitų kūryba). Romantizmo laikotarpiu Jungtinėje Karalystėje, sparčios XIX a. urbanizacijos ir jos keliamų blogybių akivaizdoje kaimo kraštovaizdis įgijo išskirtinio nacionalinės kultūros simbolio ir „prarastojo rojaus“ reikšmę. Kaimas buvo paskelbtas gėrio, aristokratijos, tikrųjų nacijos tradicijų buveine. Šiuolaikinėje Anglijos visuomenėje manoma, kad kaimas įkūnija kaimyniškumą, autentiškumą, nesenstančias

¹¹⁸ A. A m a l r i k, *Will the Soviet Union Survive Until 1984?*, New York, 1970, p. 62–63.

¹¹⁹ R. Granauskas: kūryba – mano pašaukimas, Lrt.lt, 2009 04 13: <http://www.tekstai.lt/tekstai-apie-tekstus/4043-r-granauskas-kryba-mano-paaukimas-interviu-2009>, [žr. 2023 05 12].

¹²⁰ F. K a v o l i u t ė, min. veik., p. 48–110.

¹²¹ I. V i t k a u s k a i t ė, Miestas sovietmečio vaidybiniame lietuvių kine, *Menotyra*, t. 26, 2019, nr. 2, p. 115.

¹²² Ten pat, p. 112–120.

visuomenės gyvenimo vertybes¹²³. Taigi panašią globalios modernizacijos sukeltą kaimo nostalgiją bei idealizavimą patyrė ir Vakarų Europos šalių gyventojai.

Sunkiausia moksliniais metodais analizuoti kaimo gyventojų tarpusavio santykių, mentaliteto, dvasinius ir tapatybės pokyčius, anomiją, kurie tuomet neabejotinai vyko. 1990 m. rusų žurnalistui vienas lietuvis kolūkietis sakė: „Mes verkėme, kai keturiasdešimt devintais vijote į kolūkį, o dabar verksime, kai pradėsite iš kolūkio vyti“. „Jaunimas nenori palikti kolūkio, – priblokštai rusų žurnalistei sakė kaimo mechanikas Lietuvoje, – nes jiems nėra įdomu užsidirbti ir jie nenori dirbti; seni nenori – nes nėra prasmės – jie tik laukia pensijos“¹²⁴. Kaip nekenčiamas kolchozas tapo „savu“ kolūkiu? Ar šie kolūkiečių prasitarimai išreiškė sovietizuoto lietuvių mąstymą ir tapatybę ar tik baimę dėl išgyvenimui grasinančių politinės ekonominės sistemos pokyčių? Ar tuomet kaimas buvo galutinai sovietizuotas? Tai klausimai, į kuriuos istoriografija dar negali pateikti aiškių ir galutinių atsakymų.

Vienareikšmiškai vertinti vienkiemių gyventojų perkėlimo į ūkines gyvenvietes socialines, politines, ekonomines ir kultūrinės pasekmes tikriausiai nebūtų teisinga. Viena vertus, socioekonominis ir ideologinis-kultūrinis gyvenimas ūkinėse gyvenvietėse sovietizavo visuomenę, naikino tradicinio agrarinio kaimo kultūrą, kolūkiečio valstietišką tapatybę, plito girtavimas, moralinė degradacija, mažėjo gyventojų religingumas – savaitgaliais eidavo jau ne į bažnyčią, o į kolūkio kultūros klubą renginių ar kino žiūrėti. Sociologai pagrįstai teigia, kad paskutiniųjų sovietinių metų „kolchozinis kaimas – tai autoritariškai organizuotas žemės ūkio produktų „fabrikas“ su stipriai anomijos paveikta ir radikaliai suskaidyta darbuotojų visuma, tik iš išorės primenančia kaimo bendruomenę“¹²⁵. Antra vertus, ūkinėse gyvenvietėse po truputį gerėjo gyventojų materialinės buitinės gyvenimo sąlygos, didėjo uždarbis, plito miestiška aplinka ir gyvensena – pagal išvystytą socialinę infrastruktūrą gyvenimo sąlygos nemažoje dalyje gyvenviečių 9 deš. pabaigoje jau mažai skyrėsi nuo gyvenimo mieste. Mūriniai pastatai, vandentiekis, kanalizacija, buitinis, medicininis aptarnavimas, susisiekimo (transporto) paslaugos, kultūros namai, auklėjimo ir švietimo įstaigos, be abejo, buvo kaimo materialinės gerovės (pažangos) ir socialinės modernizacijos elementai. Tačiau toks kaimo sovietinės modernizacijos pobūdis, kai prievartiniu būdu buvo staigiai keičiama visa įprasta gyvenimo aplinka, suardė natūralų kaimo visuomenės (bendruomenių) evoliucijos procesą ir nemažai daliai gyventojų paliko psichologines-dvasines traumas, privertė išgyventi sunkų adaptacijos laikotarpį.

¹²³ Ph. L o w e, J. M u r d o c h, G. A. C o x, *Civilized Retread? Anti-urbanism, Rurality and the Making of an Anglo-Centric Culture, Managing Cities, The new Urban Context*, England, 1995, p. 63–89; J. J u r e v i - č i e n ė, *Kraštovaizdžio kultūrinė vertė: išsaugojimo principai*, p. 12.

¹²⁴ Ш. Ф и ц п а т р и к, *Сталинские крестьяне. Социальная история Советской России в 30-е годы. Деревня*, Москва, 2001, с. 357.

¹²⁵ V. L e o n a v i č i u s, A. Ž i l y s, G. B a l t r u š a i t y t ė, min. veik., p. 163.

Ar galima susidaryti nedaug nuo tikrovės atitrūkusį vaizdą, koks dabar būtų Lietuvos kaimas ir jo visuomenė, jei nebūtų patyrę brutalių sovietizacijos (kolektyvizacijos, represijų, vienkiemių naikinimo, totalinės melioracijos, ateizacijos ir t. t.)? Atrodo, taip kelti klausimo negalima, neistoriška, bet yra viena gana tikra galimybė – tai Lenkijoje, Punsko valsčiuje gyvenanti sovietizacijos nepatyrusi lietuvių visuomenė. Lenkijoje kolektyvizacija buvo pradėta, bet sustabdyta, žemė liko valstiečių privačioje nuosavybėje¹²⁶. Vienkiemiai Punsko valsčiuje nebuvo naikinami ir evoliucionavo į stiprius vidutinio dydžio (20–200 ha) fermerinius ūkius su modernia technika ir gražiomis sodybomis. Punsko krašte nevyko totalinė melioracija ir nebuvo kuriamos agrarinės-industrinės gyvenvietės, todėl kraštovaizdis nebuvo sudarkytas ir išlaikė gamtinį bei istorinį-kultūrinį autentiškumą, savitumą. Kaimo ūkininkų ryšys su žeme nebuvo nutrauktas, visuomenė (bendruomenė) išvengė politinių represijų, nebuvo išvietinta, išardyta, pakeista ir palaiko glaudžius, šiltes bendruomeninius, kaimyninius ryšius bei santykius. Punsko lietuviai nepatyrė kolchozinio gyvenimo skurdo ir materialiai demotyvuoto darbo kolchozuose – nebuvo veikiami traumuojančių aplinkybių, sąlygų ir įvykių. Punskiečiai išlaikė dvasinį gyvenimą, religingumą (nebuvo ateizacijos), tradicinę kultūrą, dauguma kiekvieną sekmadienį eina į bažnyčią, bendruomenės susirinkimus bei šventes¹²⁷. Punske neišgirsi rusiškų keiksmažodžių, nesimato dvasinės-moralinės degradacijos apraiškų, girtų ar visuomenės paribyje gyvenančių žmonių. Punsko valsčiaus lietuvių visuomenė (bendruomenė) ir žemės ūkis vystėsi tolygiai evoliuciškai, be sukrėtimų, kardinalių pertvarkymų, todėl yra geriausias pavyzdys, koks tikriausiai galėjo būti Lietuvos kaimas, jei ne sovietinė okupacija.

Totalinės melioracijos poveikis kraštovaizdžiui

Dabar pripažįstama, kad vienas svarbiausių kraštovaizdžio bruožų, lemiančių jo identitetą, yra sąveikaujant gamtiniams procesams ir žmogaus ūkinei veiklai atsirandanti unikali kraštovaizdžio tipų teritorinė erdvinė mozaika¹²⁸. Kraštovaizdis labai veikia visuomenės gyvenimą ir veiklą, jis yra tautinio identiteto (savasties) pamatas ir gyvenimo kokybės (gerovės) dalis, išreiškia šalies etnokultūrinį savitumą ir nacionalinį išskirtinumą¹²⁹. Kaip teigia kraštotvarkos specialistė Jūratė Jurevičienė, kaimo

¹²⁶ D. J a r o s z, The Collectivization of Agriculture in Poland: Causes of Defeat, *The Collectivization of Agriculture in Communist Eastern Europe: Comparison and Entanglements*, eds. C. Iordachi, A. Bauerkämper, Budapest, New York, 2013, p. 134.

¹²⁷ Punsko valsčiaus lietuvių liudijimai straipsnio autoriui.

¹²⁸ Prieiga internetu: <https://am.lrv.lt/lt/veiklos-sritys-1/saugomos-teritorijos-ir-krastovaizdis-zeldynai/krastovaizdis>, [žr. 2023 05 05].

¹²⁹ W. R o s e n e r, *Valstiečiai Europos istorijoje*, Vilnius, 1993, p. 10–22.

kraštovaizdžio vertė „simbolizuoja giluminį tradicinių bendruomenių ryšį su savo aplinka. Visuomenė, kuri savo kaimo kraštovaizdį suvokia kaip vertingą ir autentišką, yra laikoma išlaikiusi darnos su savo praeitimi pojūtį“¹³⁰. Minėtų vertybinių nuostatų kontekste mums svarbu nustatyti ir įvertinti, kaip totalinė melioracija keitė kraštovaizdį ir koks jis tapo jai pasibaigus.

Paulius Kavaliauskas išskyrė svarbiausius veiksmus, iš esmės veikusius šalies kraštovaizdžio erdvinės struktūros formavimą sovietmečiu. Jo nuomone, greta kitų, tokiais laikytini: 1) esminė kaimiškojo kraštovaizdžio pertvarka, kaip tikslinės kolektyvizacijos, gamybos koncentracijos, specializacijos ir totalinės žemių melioracijos rezultatas, pasireiškęs atvirų erdvių dauginimu ir stambinimu (įsivyravo 20–50 km² melioruotos plynės su retomis miškų ar kitų želdinių salomis), sparčiu naujų standartizuotų gyvenviečių kūrimu, gamtinių bei etnokultūrinių kaimo kraštovaizdžio skirtumų niveliavimu, 2) vandentvarkos bei sausinamosios melioracijos projektais įvykdytas ženklus paviršinio hidrografinio tinklo pertvarkymas, sukūręs visoje šalyje daug įvairaus dydžio tvenkinių bei kanalų ir sunaikinęs didžiąją dalį natūralių smulkiųjų vandentėkmių tinklo¹³¹.

Poveikis kultūriniam kraštovaizdžiui. Kultūrinis kraštovaizdis skirstomas į kaimiškąjį (agrarinį) ir miestiškąjį. Dirbamos žemės plėtra keitė agrarinį kraštovaizdį įvairiais būdais. Totalinės melioracijos metu vienkiemiai buvo griaujami, jų gyventojai perkeltami į ūkines gyvenvietes, kėlėsi į miestus ir miestelius. Perkelti vienkiemio gyventojai, trobesiai, jų pamatai būdavo griaujami, rūšiai užlyginami, iškertami sodai, medžiai ir krūmai. Sodybos ar net viso kaimo, kurį sudarė atskirai išsidėstę vienkiemiai, nelikdavo nė ženklų – išplatejo lygūs ariami laukai, ganyklos ir pievos. Taip žemė būdavo suvedama į vieną masyvą (stambinama), lyginama, kad neliktų kauburių ir griovų. Kardinaliai pasikeitė kaimo apgyvendinimo sistema. Z. Norkaus įžvalga, vėlyvojo sovietmečio kaimo kraštovaizdis labiau priminė kaimą iki 1922 m. žemės reformos, negu į paskutiniųjų nepriklausomybės metų kaimo vaizdą. Naujai pastatyti ūkiniai kaimai (gyvenvietės) buvo mūriniai, jų buvo mažiau ir jie buvo didesni (300–1000 gyventojų) už senuosius (iki 1922 m. reformos) kaimus, nors bendras kaimo gyventojų skaičius dėl sparčios migracijos į miestus smarkiai sumažėjo¹³². Totalinės melioracijos metu pastatytos koncentruotos miesto tipo gyvenvietės ir gamybiniai kompleksai darė didžiulę įtaką šalies agrariniam kraštovaizdžiui: jį urbanizavo, darė labiau miestiską. Po nepriklausomybės atkūrimo daug fermų ir gamybinių kompleksų buvo apleisti, tapo pastatais vaiduokliais ir iki šiol dako Lietuvos kraštovaizdį.

¹³⁰ J. Jurevičienė, Kaimo kultūrinio kraštovaizdžio vertė, *Urbanistika ir architektūra*, 2010, nr. 34 (3), p. 113–114.

¹³¹ P. Kavaliauskas, D. Veteikis, min. veik., p. 88.

¹³² Z. Norkus, min. veik., p. 11–12.

Nors nėra apibendrintų statistinių duomenų, tačiau neabejotina (archeologiniai ir kiti tyrimai rodo), kad įsisavinat naujus laukus ir juose atliekant kultūrinę-techninę melioraciją buvo sunaikinta ar nukentėjo nemaža dalis tokių sakralinių kultūros paveldo objektų kaip kryžiai, koplytėlės, senos kapinės, pilkapynai, kapinynai, pagoniškos šventvietės, mitologiniai ir apeiginiai akmenys. Griaunant vienkiemius dažnai nebuvo atsižvelgiama į sodybų architektūrinę, istorinę ir etnografinę vertę.

Akmenynai buvo neatsiejama Lietuvos kraštovaizdžio dalis, tačiau apie juos tenka kalbėti būtuojų laiku, nes vienas iš melioracijos darbų buvo natūralių akmenynų naikinimas ir akmenų šalinimas iš laukų, taip praplečiant dirbamos žemės plotus, gerinant jų eksploatavimą¹³³. Didesni akmenys būdavo sprogdinami ir panaudojami įvairiose statybose arba sustumiami į palaukes, užkasami. Taip melioratoriai sunaikino nemažai gamtos ir kultūros paveldo objektų, kuriuos sudarė mitologiniai akmenys, ritinio formos akmenys su plokščiadugniais dubenimis, akmenys su siauradugniais dubenimis ir jų pirminės vietos aplinka. Kaip pastebėjo J. Jurevičienė, šie objektai sudaro unikalų Lietuvos kraštovaizdžio kultūrinės veiklos sluoksnį ir „įkūnija globalizacijos laikotarpiu ypač aktualias tautai kultūros vertybes – tradicinio pasaulėvaizdžio archajiškumą, pagarbą gamtai, ilgaamžį darnos su ja siekį“¹³⁴. Vytauto Urbanavičiaus archeologinių tyrimų duomenimis, ritinio formos akmenys su plokščiadugniais dubenimis (prie daugelio jų rasta apeiginių laužaviečių) buvo lietuvių senojo tikėjimo šventviečių aukurai, prie kurių gatvinių kaimų bendruomenių religinės apeigos (aukojimai dievams) buvo atliekamos jau po krikščionybės įvedimo XVI–XVII a.¹³⁵ Vykinto Vaitkevičiaus duomenimis, melioracijos metu buvo sunaikinti arba dingę 7 ritinio formos akmenys su plokščiadugniais dubenimis¹³⁶. Iš 37 dabar žinomų (egzistuojančių) ritinio formos akmenų su plokščiadugniu dubeniu melioravimo darbų metu 21 iš jų buvo perkeltas iš savo pirminės vietos į įvairias gyvenvietes, muziejus, todėl jų tiksli ankstesnio stovėjimo vieta (šventvietės lokalizacija) užmiršta. Akmenų su smailiadugniais dubenimis, kuriuos V. Vaitkevičius pagrįstai laiko kultūros paveldo objektais, Lietuvoje skaičiuojama daugiau kaip 250¹³⁷. Kiek jų sunaikinta melioracijos metu, tiksliai nežinoma, tačiau didelė jų dalis griaunant vienkiemius buvo perkelti į naujas vietas arba sunaikinti. Manoma, kad akmenys su smailiadugniais dubenimis būdavo Valakų reformos metu įkurtų kaimų

¹³³ F. Kavoliūtė, R. Skorupska, min. veik., p. 17–25.

¹³⁴ J. Jurevičienė, Kraštovaizdžio..., p. 43.

¹³⁵ V. Urbanavičius, Senųjų tikėjimų relikvai Lietuvoje XV–XVI amžiais (4. Pagoniškos šventvietės XVI–XVII amžiais), p. 80–87.

¹³⁶ V. Vaitkevičius, Akmenys su plokščiadugniais dubenimis Lietuvoje ir Latvijoje, *Lietuvos archeologija*, t. 18, 1999, p. 227–242.

¹³⁷ V. Vaitkevičius, Akmenys su smailiadugniais dubenimis, *Lietuvos archeologija*, t. 28, 2005, p. 191–207.

svirnų kertiniai akmenys, prie kurių XVI–XVII a. būdavo aukojama vietinėms sodybos dievybėms, susijusios su derlingumu, vaisingumu, žeme, grūdais¹³⁸. Perkėlus akmenis su dubenimis į naują vietą, buvo prarasta galimybė atlikti jų pirminės vietos archeologinius tyrimus ir gauti mokslinių duomenų, pagaliau negrįžtamai buvo prarasta pati šventvietė kaip svarbus kultūros paveldo objektas ir kultūrinio kraštovaizdžio elementas. Minėtų objektų sunaikinimas ar perkėlimas iš pirminės vietos į kitą aplinką skurdino kultūrinį kraštovaizdį ir naikino jo savitumą, kuris svarbus lietuvių tautinei tapatybei išlaikyti. Česlovo Kudabos vertinimu, kuriam galima pritarti,

pirmą kartą totaliai paneigtas evoliucinis kultūrinio kraštovaizdžio tęstinumas. <...>. Todėl iš senojo kraštovaizdžio šiandieną turime tik likučius. <...> kultūrinio kraštovaizdžio ir jo tradicinės sanklodos naikinimas buvo tyčinis, iš esmės maskuojantis visai kitus, o būtent, politinius tikslus. Tikslų tikslas – greičiau sukurti naują tarybinių žmonių bendriją¹³⁹.

Galima konstatuoti, kad pasibaigus melioracijai kaimiškosiose vietovėse, dar plačiau įsivyravo agrarinis kraštovaizdis, kur dominuoja žemės ūkio naudmenos. Kartu plėtėsi miestiskasis (urbanizuotas) kraštovaizdis, kurį formavo kuriamos ūkinės gyvenvietės, didelių techninių inžinerinių statinių teritorijos ir jų infrastruktūra, žemės ūkio industrijos objektai (gyvulininkystės ir paukštininkystės fermos, žemės ūkio produktų, melioracijos gamybinės įmonės), nauji susisiekimo, ūkiniai keliai ir elektros perdavimo linijos. Kaip teigia P. Kavaliauskas, kuriant suplanuotą vientisą apgyvendinimo sistemą, pasikeitė senasis gyvenviečių tinklas, atskirų gyvenviečių svarba ir funkcijos. Susikūrė stambios žalumoje kontrastuojančios daugiausia silikatinių plytų kolūkių gyvenvietės, greta jų buvo pastatyti netradicinių formų, tūrių ir medžiagų gamybiniai kompleksai, energetinės sistemos, melioracijos ir irigacijos įrenginiai¹⁴⁰. Didelė dalis pastatytų ūkinių gyvenviečių nepasižymėjo architektūrine darna, savitumu ir sudarė monotoniškos įspūdį. J. Bučo vertinimu, 9 deš. pabaigoje kraštovaizdis patyrė ypač nuodugnią industrinę rekonstrukciją, staigiai prisotinusią jį naujų, istorijoje neregėtų elementų ir sukėlusią labai intensyvią istoriškai susiklosčiusios struktūros ir kompozicijos destrukciją¹⁴¹. Pastebėtina, kad Suomijoje, Danijoje, Norvegijoje, kur XX a. vyko intensyvi urbanizacija (gyventojų migracija iš tradicinės kaimų aplinkos į miestus), taip pat buvo pažeista darni šimtmečiais susiklosčiusi bendruomenių ir jų gyvenamosios aplinkos sąveika¹⁴².

¹³⁸ Ten pat, p. 10; N. Laurinkienė, *Žemyna ir jos mitinis pasaulis*, Vilnius, 2013, p. 239–240.

¹³⁹ Č. Kudaba, *Kaimo kraštovaizdžio pertvarka ir mūsų kultūros nuostoliai, Lietuvos kultūros kongreso medžiaga*, Vilnius, 1991, p. 38–42.

¹⁴⁰ P. Kavaliauskas, D. Veteikis, min. veik., p. 67.

¹⁴¹ J. Bučas, min. veik., p. 99.

¹⁴² J. Jurevičienė, *Kraštovaizdžio...*, p. 39.

Poveikis gamtiniam kraštovaizdžiui. Siekiant kontroliuoti vandens apykaitą, melioracijos darbų metu imtasi reguliuoti upelius, upes, kurių tinklas Lietuvoje buvo gana tankus ir raizgytas. Upelių vagos buvo tiesinamos ir gilinamos, taip upelius paverčiant nutekamaisiais grioviais ir sunaikinant jų pirmąją grožį (estetinę vertę), darant žalą ekologijai. Sausinant žemes buvo sureguliuota 80 proc. visų mažųjų upių¹⁴³. Ištiesinti, sudarkyti upeliai prarado buvusį estetinį-emocinį poveikį gyventojams ir nekuria aplinkos psichologinio komforto¹⁴⁴. Nuo 1985 iki 1990 m. sureguliuotų upelių, tai yra paverstų tiesiais, taisyklingais grioviais ilgis siekė apie 910 km¹⁴⁵, tačiau jis kelis kartus didesnis, nes nėra ankstesnių metų duomenų. Perteklinis vanduo į upelius ir upes patekdavo melioracijos grioviais, kurių statybos mastai buvo milžiniški – jie driekiasi 66 tūkst. km¹⁴⁶. Šiuo metu melioraciniai grioviai – dažnas agrarinio kraštovaizdžio komponentas. Dėl griovių ir sureguliuotų upelių, upių kraštovaizdis įgavo technogenizuotą agrarinį vaizdą, kuriame vyrauja tiesios, gilios linijos¹⁴⁷.

Totalinė melioracija kartu su kitais žemės ūkio modernizacijos elementais (chemizacija, mechanizacija, žemės ūkio pramonės ir gamybinių objektų plėtra) neabejotinai neigiamai paveikė ekosistemas, gamtą – gerokai sumažėjo augalijos ir gyvūnijos įvairovė. Derlingumui pagerinti laukuose naudotos cheminės medžiagos (trąšos, pesticidai) ir gyvulininkystės fermų srutos nutekamaisiais bei melioracijos grioviais greitai pasiekdavo ežerus, upelius, upes, vėliau – Kuršių marias, Baltijos jūrą ir juos užnuodydavo, pakeisdavo natūralią cheminę vandens pusiausvyrą – azoto ir fosforo junginiai viršydavo normą. Dėl to sunyko upių ir upelių ekosistemos, vėžių išteklių Lietuvoje ženkliai sumažėjo. Net 51 proc. užregistruotų vėžingų vandens telkinių vėžių nebeliko ar jų populiacijų būklė suprastėjo. Praeito šimtmečio 6 deš. buvo nurodytos šios pagrindinės vėžių nykimo priežastys: melioracija, vėžių maras ir vandens telkinių tarša trąšomis ir pesticidais¹⁴⁸.

Siekiant praplėsti ir nusausinti žemes, būdavo šalinami krūmai ir miškeliai (želdiniai), kai kur paliekant pavienius medžius bei jų grupes, stambesnius ąžuolus. Iki 1984 m. želdiniai nebuvo vertinami kaip gamtinio komplekso elementas, būtinas susiformavusiai ekosistemai egzistuoti, kaip objektai, saugantys dirbamą žemę nuo erozijos ir defliacijos, todėl buvo šalinami. Iš viso 1970–1990 m. melioravimo darbų metu sunaikinta 274,4 tūkst. ha miškų, miškelių ir krūmynų¹⁴⁹. Nuo 1955 iki 1989 m. krūmų plotai suma-

¹⁴³ P. Kavaliauskas, D. Veteikis, min. veik., p. 67.

¹⁴⁴ Ten pat, p. 17.

¹⁴⁵ *Melioracija Lietuvoje*, kn. 2, p. 66–67.

¹⁴⁶ Ten pat, p. 126.

¹⁴⁷ P. Kavaliauskas, D. Veteikis, min. veik., p. 59.

¹⁴⁸ J. Šeštokaš, *Vėžių paplitimas, išteklių būklė ir jų atstatymo galimybės Lietuvoje. Disertacija*, Vilnius, 1969.

¹⁴⁹ *Melioracija Lietuvoje*, kn. 2, p. 67, 70.

žėjo nuo 188,4 tūkst. ha iki 64,6 tūkst. ha (-123,8 ha), pelkių plotai – nuo 200,3 tūkst. ha iki 157,2 tūkst. ha. (-43,1 tūkst. ha)¹⁵⁰. Miškelių ir krūmų išskirtimas nuskurdino gamtinį kraštovaizdį, pelkių ir natūralių pievų sukultūrinimas sumažino augalų, mikroorganizmų ir vabzdžių įvairovę, kai kurios tik pelkėse, natūraliose pievose gyvavusios augalų, vabzdžių, paukščių ir gyvūnų rūšys išnyko.

Melioracijos statybos įmonės pastatė 750 įvairaus dydžio ir paskirties užtvankų. Ant upių įrengti įvairūs hidrotechniniai statiniai (polderiai, užtvankos, pralaidos, vandens siurblynės) neleido migruoti žuvims, patekti į nerštavietes, į juos patekusios žuvys žūdavo. Iki 1970 m. kai kurių ežerų vandens lygis buvo nuleidžiamas, nusauginamos apyežerės, vėliau to atsisakyta, nes pamatytas žymus neigiamas poveikis gamtai. 1970–1990 m. buvo įrengta 340 vandens nuotaką reguliuojančių tvenkinių, kurių bendrą plotą sudarė 11,1 tūkst. ha. Jų poveikis gamtai nėra aiškus, prieštaringas.

Pasak Z. Norkaus, sovietiniais metais dėl gamtinio kraštovaizdžio antropogenizacijos „natūralų“ ir „ekologišką“ Lietuvos Respublikos laikų landšaftą, kurį sudarė vienkiamių, dirbamų laukų, natūralių pievų, pelkių, miškelių ir krūmynų mozaika, pakeitė dideli vientisi ariamos žemės laukai, ganyklos, sodai ir kultūrinių pievų plotai, pritaikyti galingai žemės ūkio technikai¹⁵¹. Didžiąją dalį tokio pokyčio nulėmė totalūs melioracijos darbai. Žemės ūkio naudmenų ekonominis optimizavimas gerokai pakeitė gamtinį kraštovaizdį, kartu nukentėjo Lietuvos gamtinis, turistinis patrauklumas, sumažėjo estetinio pasigėrėjimo ir poilsio vietų, kurios būtinos industrinių miestų žmonių rekreacijai, gyvenimo kokybei.

Išvados

LKP CK vadovybė sąjunginės plataus masto melioracijos darbų programos įgyvendinimą sugebėjo gana efektyviai panaudoti Lietuvos ekonominiam interesui, žemės ūkio sektoriaus gamybinei plėtrai ir modernizavimui. Kompleksiniai žemės melioravimo darbai leido gerokai praplėsti pasėlių, ganyklų ir pievų plotą, padidinti javų derlingumą, ilgam laikotarpiui padidinti žemės ūkio gamybinį potencialą (grūdų, pieno, mėsos produkcijos gamybą) ir pasiekti reikšmingą ekonominį efektą. Melioracijos plėtojimas padėjo išlaikyti darbo jėgą kaimiškiose vietovėse, didino struktūrinę žemės ūkio srities galią. Antra vertus, vienkiamių naikinimas prisidėjo prie šalies demografinės urbanizacijos, nes dalis jų gyventojų išvyko į miestus.

¹⁵⁰ Ten pat, p. 89.

¹⁵¹ Z. N o r k a u s, min. veik., p. 13.

Pagrindinė vienkieminės apgyvendinimo sistemos naikinimo priežastis buvo ne totalinė melioracija (ji buvo tik dingstis), o sovietų valdžios strateginis politinis tikslas transformuoti tradicinę agrarinę kaimo visuomenę į sovietinio modelio modernią industrinę. Sovietinė vadovybė su socialinės inžinerijos pagalba siekė kolūkiečius-valstiečius galutinai sovietizuoti ir paversti kolūkiečiais-proletarais (socialinio sluoksnio konversija), dirbančiais valstybiniame agrariniame ūkio sektoriuje ir iš jo gaunančiais pagrindines pajamas. Iš sąjunginio biudžeto skirtos lėšos vienkiemų gyventojų būstų ūkinėse gyvenvietėse statybai leido LKP CK vadovybei įvykdyti seniai puoselėtą kardinalią kaimo apgyvendinimo sistemos sovietinę pertvarką.

Staigiai (per du dešimtmečius) įvykdyta kardinali kaimo sovietinė rekonstrukcija (modernizacija) daugiausia buvo prievartinė, *revoliucinė*, todėl buvo skausminga kaimo visuomenei, deformavo *evoliucinius* procesus kaime. Totalinės melioracijos metu vykęs vienkiemų naikinimas lėmė sparčią kaimo vidinę (teritorinę) urbanizaciją. Ūkinių gyvenviečių su miestiška aplinka, infrastruktūra ir gyvenimo būdu kūrimas skatino kaimo socialinę urbanizaciją, tradicinės agrarinės visuomenės ir jos kultūros sunykimą. Kaimo socialinė ir vidinė urbanizacija 7–9 deš. prisidėjo formuojant homogeninę sovietinę visuomenę, naikino sociokultūrinius ir materialinius-buitinius skirtumus tarp miesto ir kaimo, padidino sovietinės sistemos ideologinę kultūrinę įtaką kolūkiečiams, juos sovietizavo.

Dėl totalinės melioracijos kaimiškose vietovėse dar plačiau įsivyravo agrarinis kraštovaizdis, kur dominuoja žemės ūkio naudmenos. Dėl plynų laukų, ganyklų, ištiesintų upelių ir melioracinių griovių kraštovaizdis tapo technogenizuotas agrarinis. Iš esmės sunaikinus vienkieminę apgyvendinimo sistemą, kartu išsiplėtė miestiškas (urbanizuotas) kraštovaizdis, kurį formavo kuriamos ūkinės gyvenvietės, jų infrastruktūra ir žemės ūkio industrijos objektai. Totalinė melioracija ir kaimo apgyvendinimo sistemos sovietinė rekonstrukcija kardinaliai pakeitė Lietuvos kultūrinį ir gamtinį kraštovaizdį – itin sumažėjo natūralus (laukinis) ar mažai antropogenizuotas gamtinis kraštovaizdis, jį pakeitė tolygus, vienodas ir gana skurdus kaimiškas (agrarinis), primenantis stepes. Dėl gamtinio kraštovaizdžio antropogenizacijos labai nukentėjo Lietuvos estetinis-gamtinis ir turistinis patrauklumas, gamtos grožis, kartu sumenko kraštovaizdžio nacionalinis savitumas ir istorinis autentiškumas.

Publikuoti šaltiniai ir literatūra

ALEKNAVIČIUS, Pranas. Veiksniai, darantys įtaką kultūrinio agrarinio kraštovaizdžio pokyčiams Lietuvoje. *Geologija. Geografija*, 2017, t. 3, Nr. 1, p. 11–24.

ALEKNAVIČIUS, Pranas. Žemėtvarkos darbai 1944–1990 metais. In: *Žemėtvarka Lietuvoje*. Vilnius: Valstybinis žemėtvarkos institutas, 2004.

AMALRIK, Andrei. *Will the Soviet Union Survive Until 1984?* New York: Harper & Row, 1970.

BALEŽENTIS, Alvydas, SASNAUSKAS, Pranas, STARKEVIČIUS, Kazys. *Kolūketis okupuotos Lietuvos kaime*. Sud. A. Baležentis. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, 2019.

BARKAUSKAS, Antanas. *Kaimas. Kultūra. Buitis*. Vilnius: Mintis, 1967.

BUČAS, Jurgis. *Lietuvos kaimo kraštovaizdžio raida ir istorinės vertybės*. LTSR MA Istorijos institutas, Lietuvos statybos ir architektūros mokslinio tyrimo institutas. Vilnius: Mokslas, 1988.

BUTKEVIČIUS, Izidorius. *Lietuvos socialistinio kaimo gyvenviečių formavimasis*. Vilnius: Mokslas, 1980.

DAVOLIŪTĖ, Violeta. *The Making and Breaking of Soviet Lithuania: Memory and Modernity in the Wake of War*. London: Routledge, 2014.

DAVOLIŪTĖ, Violeta. *Sovietų Lietuvos kūrėjai ir griovėjai: Atmintis ir modernybė po Antrojo pasaulinio karo*. Vilnius: Mintis, 2016.

DELANTY, Gerard. Modernity and the escape from Eurocentrism. In: *Handbook of Contemporary European Social Theory*. Gerard Delanty (ed.), New York: Routledge, 2006.

GALMINAS, Zigmas, KUDAKAS, Viktoras. *Melioracija ir aplinkosauga*. Vilnius: Petro ofsetas, 1999.

GRANAUSKAS, Romualdas. *Gyvenimas po klevu*. Vilnius: Alma littera, 2009.

Grinkiškio kraštas. Radviliškis: Radviliškio rajono Savivaldybės viešoji biblioteka, 2011.

GRIŠKEVIČIUS, Petras. *TSRS tautų gretose*. Vilnius: Mintis, 1980.

IVANAUSKAS, Vilius. *Lietuviškoji nomenklatūra biurokratinėje sistemoje. Tarp stagnacijos ir dinamikos (1968–1988)*. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2011.

JUREVIČIENĖ, Jūratė. *Kraštovaizdžio kultūrinė vertė: išsaugojimo principai*. Vilnius: Technika, 2013.

JUREVIČIENĖ, Jūratė. Kaimo kultūrinio kraštovaizdžio vertė. *Urbanistika ir architektūra*, 2010, Nr. 34(3), p. 113–119.

KAVALIAUSKAS, Paulius, VAITKEVIČIUS, Eduardas. *Mažųjų upelių likimas*. Vilnius: Mokslas, 1990.

KAVALIAUSKAS, Paulius, VETEIKIS, Darijus, ŠIMANAUSKIENĖ, Rasa. *Lietuvos Respublikos kraštovaizdžio erdvinės struktūros įvairovės ir jos tipų identifikavimo studija*. D. I: *Kraštovaizdžio supratimo ir jo erdvinės struktūros pažinimo nuostatos*. Vilnius: Lietuvos Respublikos aplinkos ministerija, 2013.

KAVOLIUTĖ, Filomena, SKORUPSKAS, Ričardas. Akmenynai – sunykęs lietuviško kraštovaizdžio elementas. *Geologijos akiračiai*, Nr. 1, 2016, p. 17–25.

KAVOLIUTĖ, Filomena. Ideologijos atšvaitai Lietuvos kraštovaizdyje sovietmečiu. *Liaudies kultūra*, Nr. 6, 2009, p. 26–32.

KAVOLIUTĖ, Filomena. *Žemė prašo nepamiršti vardų. Mūsų mirusių kaimų knyga*. Vilnius: Lietuvos geografų draugija, 2019.

KRENCIENĖ, Eugenija. *Iš Skaudvilės krašto žmonių gyvenimo*. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2007.

KUDABA, Česlovas. Kaimo kraštovaizdžio pertvarka ir mūsų kultūros nuostoliai. In: *Lietuvos kultūros kongreso medžiaga*, Vilnius: [Spaudos departamento Leidybos centras], 1991, p. 38–42.

LAURINKIENĖ, Nijolė. *Žemyna ir jos mitinis pasaulis*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2013.

LEONAVIČIUS, Vylius, KETURAKIS, Saulius. Sovietinė globalioji modernybė ir globalumo-lokalumo suvokimas sovietinėje Lietuvoje. *Sociologija. Mintis ir veiksmas*, 2002, Nr. 2 (9), p. 40–49.

LEONAVIČIUS, Vylius, OZOLINČIŪTĖ, Eglė. Sovietinio žemės ūkio transformacija. *Sociologija, Mintis ir veiksmas*, 2019, Nr. 1 (44), p. 93–131.

LEONAVIČIUS, Vylius, OZOLINČIŪTĖ, Eglė. Socialinės kaimo bendruomenės formavimosi prielaidos sovietinio laikotarpio Lietuvoje. *Filosofija. Sociologija*, 2008, t. 19, Nr. 2, p. 19–30.

LEONAVIČIUS, Vylius, ŽILYS, Apolonijus, BALTRUŠAITYTĖ, Giedrė. *Hibridinė sovietinio laikotarpio Lietuvos visuomenės modernizacija*. Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto leidykla, 2021.

Lietuva 1940–1990: okupuotos Lietuvos istorija. [Arvydas Anušauskas, Juozas Banionis, Česlovas Bauža ir kt.], red. kolegija: A. Anušauskas ir kt. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2007.

Lietuvos liaudies ūkis per 40 metų. Vilnius: LTSR Centrinė statistikos valdyba, 1980.

Lietuvos sovietizavimas 1944–1947 m.: VKP(b) CK dokumentai: dokumentų rinkinys. [Sudarė ir parengė M. Pocius]. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2015.

Lietuvos sovietizavimas 1947–1953 m.: VKP(b) CK dokumentai: dokumentų rinkinys. [Sudarė ir parengė M. Pocius]. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2018.

LOWE, Philip, MURDOCH, J., COX, G. A. Civilized Retread? Anti-urbanism, Rurality and the Making of an Anglo-Centric Culture. In: *Managing Cities: The new Urban Context*. Ed. P. Healey, [et. al.]. Chichester: John Wiley and Sons, 1995, p. 63–89.

MACIUIKA, Benedict. Contemporary social problems in the collectivized Lithuanian countryside. *Lituanus*, Vol. 20, No. 3, Fall 1976.

MARDOSA, Jonas. *Socialistinio Lietuvos kaimo gyventojų dvasinė kultūra*. Vilnius: Mokslas, 1988.

Melioracija Lietuvoje. Kn. 1. Sud. K. Dabužinskas. Vilnius: Mintis, 1970.

Melioracija Lietuvoje. Kn. 2. Vyr. red. G. Murauskas. Vilnius: Lietuvos melioracijos įmonių asociacija, 1994.

MERKYS, Vytautas. *Atminties prošvaistės*. Vilnius: Versus aureus, 2009.

NORKUS, Zenonas. Agrarinių reformų Pirmojoje ir Antrojoje Lietuvos respublikose lyginamoji istorinė sociologinė analizė. *Sociologija. Mintis ir veiksmas*, 2012, t. 1(30), p. 5–51.

Pasakojimas tęsiasi: modernizacijos traukinyje. Sud. G. Jankevičiūtė, N. Šepetytys. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2018.

POVILIŪNAS, Antanas. Žemės ūkis – Lietuvos kaimo gyvybingumo veiksnys. *Žemės ūkio mokslai*, t. 19, 2012, Nr. 3, p. 1–12.

- Pumpėnai*. Sud. V. Čeponis, St. Graniūnienė, A. Kačerauskienė. Utena: Utenos spaustuvė, 2002.
- Ramygala*. Vyr. red. ir sud. G. Navalinskienė. (*Lietuvos valsčiai*, kn. 33). Vilnius: Versmė, 2016.
- Raudėnų kraštas*. Sud. I. Seliukaitė [et al.]. Vilnius: Diemedis, 2007.
- ROMER, Stefanie. *Wspomnienia*. Przedmowa: Jan Sienkiewicz. Wilno: Scripta mement, 2008.
- ROSENER, Werner. *Valstiečiai Europos istorijoje*. Vilnius: Baltos lankos, 1993.
- RUPAS, Vytautas, VAITIEKŪNAS, Stasys. *Lietuvos kaimo gyventojai ir gyvenvietės*. Vilnius: Mintis, 1980.
- SNIEČKUS, Antanas. *Tarybų Lietuva – klestėjimo keliu*. Vilnius: Mintis, 1970.
- STONKUS, Aloyzas. *Tokie mūsų likimai*. Vilnius: Trys žvaigždutės, 2012.
- STONKUS, Aloyzas. *Sugrįžimai*. Vilnius: Trys žvaigždutės, 2008.
- STRAVINSKIENĖ, Vitalija. Kaimų tuštėjimas Rytų ir Pietryčių Lietuvoje XX a. septintajame–aštuntajame dešimtmetyje: tarp provincijos gyvenvietės, miesto ir Vilniaus. *Lietuvos istorijos metraštis*, 2015/1, 2016, p. 97–114.
- STRAVINSKIENĖ, Vitalija. *Migracija. Rytų ir Pietryčių Lietuva 1944–1989 metais*. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2020, p. 127.
- ŠEŠTOKAS, Jonas. *Vėžių paplitimas, išteklių būklė ir jų atstatymo galimybės Lietuvoje*. Disertacija. Vilnius, 1969.
- Tarybinės visuomenės politinės sistemos raida Lietuvoje 1961–1980 m.* Ats. red. S. Atamukas. Vilnius: Mokslas, 1984.
- Tarybų Lietuvos valstietija*. Red. H. Šadžius, R. Krutulytė, E. Šopa. Vilnius: Mokslas, 1979.
- Tarybų Sąjungos komunistų partijos programa: priimta TSKP XXII suvažiavime*. Vilnius: Mokslas, 1976.
- The Collectivization of Agriculture in Communist Eastern Europe: Comparison and Entanglements*. Ed. by C. Iordachi, A. Bauerkämper. Budapest, New York: CEU Press, 2013.
- THERBORN, Goran. Entangled Modernities. *European Journal of Social Theory*, 2003, Vol. 6, issue 3, p. 293–305.
- URBANA VIČIUS, Vytautas. Senųjų tikėjimų relikvai Lietuvoje XV–XVI amžiais (4. Pagoniškos šventvietės XVI–XVII amžiais). *LTSR MA darbai*, A serija, 1977, t. 3 (60), p. 80–87.
- VAITIEKŪNAS, Stasys. *Lietuvos gyventojai per du tūkstantmečius*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2006.
- VAITKEVIČIUS, Vyktintas. Akmenys su plokščiadugniais dubenimis Lietuvoje ir Latvijoje. *Lietuvos archeologija*, 1999, t. 18, p. 227–242.
- VAITKEVIČIUS, Vyktintas. Akmenys su smailiadugniais dubenimis. *Lietuvos archeologija*, 2005, t. 28, p. 191–207.
- VASKELA, Gediminas. *Žemės reforma Lietuvoje 1919–1940 m.: analizuojant Rytų ir Vidurio Europos agrarinės raidos XX a. III–IV dešimtmečiais tendencijas*. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 1998.
- VĖLYVIS, Jonas. *Vienkiemiai Lietuvoje 1945–1989 metais*. Vilnius: UAB Pozicija, 2000.

Vienkiemų perkėlimas į gyvenvietes ir individualių bei kooperatinių gyvenamųjų namų statyba Lietuvos TSR 1966–1970 m. Vilnius: Lietuvos TSR žemės ūkio ministerija, Centrinis mokslinės ir techninės informacijos biuras, 1971.

Vienkiemų perkėlimas į gyvenvietes ir individualių bei kooperatinių gyvenamųjų namų statyba Lietuvos TSR 1971–1975 m. Vilnius: Lietuvos TSR žemės ūkio ministerija, Centrinis mokslinės ir techninės informacijos biuras, 1976.

VITKAUSKAITĖ, Ilona. Miestas sovietmečio vaidybiniame lietuvių kine. *Menotyra*, 2019, t. 26, Nr. 2, p. 112–120.

МАЗУР, Людмила. *Российская деревня в условиях урбанизации: региональное измерение (вторая половина XIX–XX в.)*. Екатеринбург: изд-во Урал. ун-та, 2012.

ФИЦПАТРИК, Шейла. *Сталинские крестьяне. Социальная история Советской России в 30-е годы. Деревня*. Москва: РОССПЭН, 2001.

ХРУЩЕВ, Никита. *О мерах дальнейшего развития сельского хозяйства СССР: доклад на пленуме ЦК КПСС, 3 сентября 1953 г.* Москва: Государственное издательство политической литературы, 1953.

TOTAL LAND RECLAMATION IN LITHUANIA, 1966–1990: THE IMPACT ON THE SOVIET MODERNISATION OF AGRICULTURE AND THE COUNTRYSIDE

Summary

MINDAUGAS POCIUS

The paper examines the impact of total land reclamation on the Soviet modernisation of agriculture and the countryside, analyses the political, economic, and social aspects of the Soviet reconstruction of the homestead settlement system, attempts to assess the economic effect of land reclamation and its impact on the countryside, and presents a new interpretation of the total land reclamation of 1966–1990.

The leadership of the Central Committee of the Lithuanian Communist Party managed to use the implementation of the all-Union large-scale land reclamation programme quite effectively for Lithuania's economic interest, industrial development, and modernisation of the agricultural sector. Extensive land reclamation led to a long-term increase in the productive potential of agriculture and a significant economic effect. The development of land reclamation helped to maintain labour force in rural areas and increased the structural strength of agriculture. On the other hand, the destruction of homesteads contributed to the demographic urbanisation of the country, because part of their inhabitants moved to cities.

The main reason for the destruction of the homestead settlement system was not total land reclamation (which was just an excuse), but the Soviet government's strategic political goal of transforming the

traditional agrarian rural society into a Soviet-style modern industrial one. Assisted by social engineering, the Soviet leadership aimed at final Sovietisation of peasants-collective farmers and their transformation into collective farmers-proletarians (a conversion of the social stratum) working in the state agrarian sector and receiving their main income from it. The funds allocated from the all-Union budget for the construction of housing for the residents of homesteads in agricultural settlements enabled the leadership of the Central Committee of the Lithuanian Communist Party to carry out the long-cherished thorough Soviet transformation of the rural housing system.

The radical Soviet reconstruction (modernisation) of the countryside, which continued for over two decades, was mainly coercive, *revolutionary*, and therefore painful for the rural society; it deformed the *evolutionary* processes in the countryside. The destruction of homesteads led to rapid internal urbanisation of the countryside. The development of agricultural settlements with an urban environment and infrastructure promoted social urbanisation of the countryside and the decline of traditional agrarian society and its culture. The social and internal urbanisation of the countryside in the 1960s to the 1990s contributed to the formation of a homogeneous Soviet society, eliminated socio-cultural and material-lifestyle differences between the city and the countryside, and increased the ideological-cultural influence of the Soviet system on the collective farmers by Sovietising them.

At the end of total land reclamation, the rural landscape became even more agrarian and dominated by farmland. Due to flat fields, pastures, straightened streams, and drainage ditches, the landscape took on a technogenic agrarian look. The radical destruction of the homestead settlement system was accompanied by the expansion of the urbanised landscape. Total land reclamation and Soviet reconstruction of the rural settlement system changed Lithuania's cultural and natural landscape fundamentally: the natural or slightly anthropogenic natural landscape was considerably reduced and replaced by a uniform, homogeneous, and rather poor rural (agrarian) landscape. The anthropogenisation of the natural landscape severely compromised the aesthetic, natural, and tourist attractiveness of Lithuania, the beauty of its nature, and, at the same time, diminished the national distinctiveness and historical authenticity of its landscape.

Gauta 2023 m. lapkričio mėn.

Priimta 2024 m. sausio mėn.

Mindaugas P o c i u s – humanitarinių mokslų daktaras, Lietuvos istorijos instituto XX a. istorijos skyriaus mokslo darbuotojas. Mokslinių interesų kryptys: stalinizmo laikotarpio problematika; žemės ūkio ir kaimo visuomenės sovietinė modernizacija 6–9 dešimtmetyje.

Adresas: Lietuvos istorijos institutas, Tiltu g. 17, Vilnius, LT-01101

El. paštas: kondoras@gmail.com

ORCID: 0000-0003-1770-068X